

*Лев
Толстой*

Икки қисса

Тошкент
«O'zbekiston»
2018

УЎК: 821.161.1-3
КБК 84(2Рос-Рус)1
Т64

Рус тилидан **Ҳаким САТТОРИЙ** таржимаси

«Одам каср сонга ўхшайди. Одамнинг ўзи каср сурати бўлса, махражи эса ўзи ҳақидаги фикридир. Махраж қанчалик катталашгани сари сон шунчалик кичиклашади» тарзида серкўлам фикр юритган Лев Толстой ижоди давомида инсон манзараларини бутун синоати билан акс эттиришга муяссар бўлди. Унинг «Бечора Иван Ильич», «Сергий ота» қиссалари ана шу ҳақиқатнинг ёрқин ифодасидир. Ушбу қиссалар илк бор ўзбек тилида чоп этилмоқда.

Шундай экан, мазкур қиссалар ўзни ва ўзгани англашга интилаётган чинакам адабиёт ихлосмандларига манзур бўлади, деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-28-988-8

© Ҳаким Сатторий (тарж.), 2018
© «О‘ЗБЕКISTON» НМИУ, 2018

ОЛМОС ҚИРРАЛАРДАГИ ЖИЛВА

Жаҳон адабиётининг даҳоларидан бири Лев Толстой асарларининг бошқа тилга таржима қилиниши ўша адабиёт учун чинакам байрам бўлган. Бизнинг она тилимизда ҳам буюк сўз санъаткорининг барча йирик асарлари нашр этилган. Қуйидаги таржималар эса ёзувчи таваллудига 185 йил тўлиши муносабати билан амалга оширилган эди. Унинг таваллуд кунлари ҳамisha мухлислари ва, умуман, жамоатчилик томонидан тантаналар билан муносиб нишонланган, янги тадқиқотлар, таржималар, кашфиётлар эълон қилинган. Зеро, бу адибнинг номи ва ижоди бутун инсоният учун эъзозли. Ҳар кун, ҳатто ҳар соатда Ер юзининг қайсидир пучмоғида кимдир унинг асарларини мутолаа қилади, улар асос бўлган фильмларни кўради ёки шунчаки ҳаёлида унинг сиймосини жонлантиради.

Лев Толстой юксак бадиий салоҳият билан тараннум этган умуминсоний ғоялари орқали башариятнинг ардоқли фарзандига айланиб қолган. Агар адабиёт одамзоднинг мангу макони бўлмиш Ер курраси билан қиёсланадиган бўлса, сўз мулкининг ҳам тоғлари, дарёлари, чўққилари, жилғалари – табиий қиёфаси бор. Лев Толстой эса олам ичида алоҳида оламни ташкил этувчи, ўз шамойилига эга бир қитъадир. Қайсидир бир рассом ҳазил сурат чизган экан. Унда Лев Толстой ёнбошлаб ётибди, унинг азамат гавдасида – елкасида,

кўкрагида, соқоли орасида, бурнининг устида, қўл-оёғида дунёнинг бошқа шоир-ёзувчилари худди чумолидек ғимирлаб юришибди. Уни ана шундай маҳобатли тасаввур этадилар ва у шунга лойиқ.

Лев Николаевич Толстой 18 ёшли талабалик пайтидан таассуротларини қоғозга тушира бошлади ва кундалик ёзишни доимий машғулотига айлантириб, уни сўнгги нафасигача давом эттирди. Бу машғулот унинг ёзувчилигига туртки бўлди, деб айтиш мумкин. Орадан тўрт йил ўтиб, «Современник» журналида эълон қилинган ва унинг катта Адабиётда тан олиншини таъминлаган «Болалик» қиссаси ҳам соф автобиографик мазмунга эга. Шундай қилиб, Толстой қалами 60 йил давомида қоғоз узра сайрини тўхтатмади ва жуда улкан кўлам касб этиб, дунёда саноқли сўз усталаригина эриша оладиган натижага муяссар бўлди.

Кейинчалик унинг ватанида адабиёт билимдонлари мавзу жиҳатдан бепоён, мазмунига кўра беқиёс ижод намуналарини ўттиз йил давомида сатрма-сатр тўпладилар. 1958 йилда поёнига етган бу юмуш туфайли Лев Толстойнинг 90 жилдлик Мукаммал асарлар тўплами юзага келди. Бу бошқа бир рус сўз санъаткори фахр ила васф этган «Александр қуббасидан ҳам баланд» олтин минора эди. Беш-ўн минг нусхада чоп этилган Мукаммал асарлар тўплами қарийб 3 минг босма табокдан иборат бўлиб, унинг 2,5 минги Толстой кўли билан ёзилган матнлар, 500 табағи эса изоҳлардан иборатдир. Мутахассислар бу нодир хазина мухлисларга тўла ҳолда етиб боришини кўзлаб, чуқур ҳурмат ва ифтихор билан Толстой битикларига шарҳлар ёзганлар, асарларининг, ундаги исмлар, жой номлари-

нинг алифбо тартибини тузиб чикиб, зарурат даражасида эскартишлар ҳавола қилганлар, ўз ватандошларининг ижодини ардоқлаб, уни етарлича адабий-илмий изохлар билан бо-йитганлар. Кейинчалик ҳам Лев Толстойнинг танланган асарлари қайта-қайта нашр этилган. Бу беназир ижод маҳсули ҳозиргача дунёнинг юздан зиёд тилига таржима қилиниб, умумий адади 250 миллион нусхадан ошиб кетган.

Толстой ижоди бадиий жанрларга кўра ранг-баранг – романлар, қиссалар, ҳикоялар, пьесалар, санъат ҳақидаги рисоалар, кўплаб публицистик ва адабий-танқидий мақолалар, минглаб хатлар, жилдлаб кундаликлар... Гўё улкан бадиий сўз фабрикаси ўн йиллар давомида тиним билмай муттасил ишлаб турган ва унинг дастгоҳларида энг нодир маҳсулотлар яратилган. Улар бир-биридан оҳорли, кўркам.

Жумладан, «Бечора Иван Ильич» қиссаси ўз вақтида Лев Толстой бадиий даҳосининг энг ёрқин кашфиётларидан бири сифатида эътироф этилган эди ва бу баҳо ҳамон қадрини туширгани йўқ. Бир умр ўз қобиғида яшаган, ҳатто қарта ўйинидан ҳам завқ туймай, фикри-хаёли хизмат вазифасини қойил қилиб уддалашу, ҳар нарсадан яшаш қоидаси қилиб олгани «*ёқимли, гўзал, кўнгилочар*» қирраларни излайдиган одам баногоҳ тирикликнинг энг буюк мантиғи – ўлим билан юзма-юз бўлади, беморликда ўтган дамлари давомида бутун умрини сарҳисоб қилади. Хатоларини тушуниб етади.

Ёзувчи таъбири билан айтганда, «Фақат ўзини ўйлаб яшаш мумкин эмас, бу – ўлим. Худбинлик – тентаклик» эканлигини англаган Иван Ильич қазо остонасида илк марта атрофида одамлар борлигини, уларни ҳам ўйлаш,

улар учун ҳам нимадир яхшилик қилиш лозимлигини тан олади: ўғлига ва хотинига *«рахми келади»*, улар учун бирор яхшилик қилишни хоҳлайди, афсуски, бунинг иложи йўқ: ажал гирибонидан олиб турибди. Шунда у ёруғ оламни тарк этиш билан ўғли ва хотинининг мушқулини осон қилиши мумкинлигини эътироф этади: *«Уларга шафқат қилиш лозим, шундай қилиш керакки, улар қийноқ азобини чекишмасин»*.

Вақт зид, унинг қўлидан бор-йўғи шу келади.

Асарнинг оламшумул ғояси инсон имкони қўлдан кетмай умрининг қимматига етиши, балки ҳаёти давомида ҳар бир лаҳзани кадрлаши, дунё яхшиликлар билан гўзал-у, худбинлик барибир таназзулга олиб боришини тасдиқлашга қаратилган.

1882–1886 йиллар орасида яратилган асар эълон қилинганч, жамоатчиликнинг ва бадиий зиёлиларнинг диққатини тортди. Машҳур композитор Пётр Чайковский уни ўқиб, «Мен қачонлардир ишонганман, энг буюкларнинг буюғи, бу – Лев Толстой. Рус кишиси унинг битта асари мисолида Европа инсониятга нима тухфа этганини ҳис қилиб, бошини мағрур тутиб юриши мумкин», деб ёзди. Ёзувчининг машҳур портретини чизган рассом Илья Крамской эса қисса ҳақида «Бу ҳар қандай санъатни хира торттирадиган мўъжиза, бу бемисл ижод», деган. Француз ёзувчиси Ромен Роллан эса қиссани «рус адабиётининг француз китобхонларини ўта ҳаяжонга солган асарларидан бири», деб эътироф этганди.

Қиссанинг ёзилиши қандай шароитда бошлангани ҳақида маълумот сақланмаган экан. Гувоҳларнинг кундаликларида 1882 йил баҳорида Толстойнинг яхши кайфият билан

ишлаётгани, янги асаридан парчалар ўкиб бергани муҳрланган. Асар устида иш эса у нашр қилинаётганда ҳам давом этган. Баъзи лавҳалар қискартирилган, ўнинчи боб энг охирида қўшилган.

Қиссага Тула округ суди прокурори бўлиб ишлаган ва қирқ беш ёшида, 1881 йил 2 июнда вафот этган Иван Ильич Мечниковнинг ҳаёти асос қилиб олинган. У машҳур кимёгар олим Илья Ильич Мечниковнинг акаси бўлган.

«Сергий ота» қиссаси ҳам Лев Толстойга хос нодир хазинанинг бир намунаси. Далилларнинг гувоҳлик беришича, ёзувчида асарни яратиш фикри 1889–1890 йиллар атрофида пайдо бўлган. Маълумки, бу даврда Лев Толстой ижодининг чўққиси ҳисобланган «Уруш ва тинчлик» эпопеяси, «Анна Каренина» романи сингари шоҳ асарлари эълон қилиниб, улар ёзувчига катта шон-шухрат олиб келганди.

XIX асрнинг охирларида Россиянинг энг таниқли шахсларидан бирига айланган Толстой бадиий ижод қаторида кўплаб жамоатчилик юмушлари билан ҳам банд эди. Шунданми ёки ижодий мувозанат талаби биланми, «Сергий ота» борасидаги ишлар анча чўзилган. Дастлаб ҳаммаси жадал кетган: ўзининг яқин дўсти ва ношири Владимир Чертковга ёзган хатларида (қиссани ҳам унга бағишламоқчи эди), кундалигидаги қайдларида Сергей отани бот-бот эслаб турган. 1890 йилнинг 6 июнида кундалигида «Сергий ота»ни бошладим, унинг ифодаси ҳақида чуқур ўйлаб олдим, барча эътибор – у кечирадиган руҳий ҳолатлар тадрижида», деган қайд учраса, сентябрда Чертковга ёзган хатида ижодий иш, хусусан, сюжет ривожини унга ёқаётганлиги, барча ўйлаганларини тўла акс эттиришга уринаётганлигини билдирган.

Шунингдек, зиммасида хайрия ишлари билан боғлиқ бир расмий ҳужжатни тезда тайёрлаш кўндаланг турганини маълум қилган. Кутилмаганда, 1891 йил 16 февралдаги хатида эса ўзига кадрли бўлган бу мавзу ҳақида бош қотириш малол келаётганини, ундаги бош ғоя сифатида шахвоний ҳирсга ёки такаббурликка қарши курашни талқин этишда ўйланиб қолганини айтган. Хуллас, қисса устидаги ишни шу йили ёзгача давом эттирган ва кейин бутунлай ташлаб қўйган. Тўғри, кундалигида (1895 йил 18 мартдаги ёзув) «Сергий ота»ни бироз ёздим, лекин яхши чиқмади», деган қайд учрайди, лекин барибир асарни 1898 йил ёзида узил-кесил қоғозга туширади.

«Сергий ота» ёзувчининг вафотидан кейин — 1911 йилда В. Чертков томонидан нашр этилган.

Лев Толстой қиссасида, бошқа кўплаб асарларида бўлгани каби, идеал танлашдаги хатolikнинг касрини жуда ишончли очиб берган. Бош қахрамон қисмати орқали ўз ички майлларини енголмаслик, имкониятларига ортикча баҳо бериш, ҳаёт зарбаларига қасдма-қасд унга қарши зарба беришга уриниш одамни қай қўйга солиши ўзининг теран бадиий ифодасини топган. Шунингдек, воқеалар интиҳосида «Инсонни ўлдириш мумкин, бироқ уни енгиб бўлмайди» (Э. Хемингуэй) деган фикрнинг тасдиғи ҳам бор. Иккинчи бир томондан эса оёқни кўрпага қаратиб узатиш лозимлиги, беҳуда чираниш белни синдириши мумкинлиги уқтирилганга ҳам ўхшайди.

Буюк ёзувчининг асарларида олмос қирраларидек жилва кўзга ташланади. Уларнинг ҳаммаси эзгуликка хизмат қилади.

Таржимон

*Бечора Иван
Ильич*

1

Суд маҳкамасининг катта биносида Мельвинскийлар ишига алоқадорлар ва прокурор танаффус пайтида Иван Егорович Шебекнинг хонасига йиғилишди, суҳбат кўпчиликнинг тилида юрган машҳур Касов иши юзасидан кетди. Фёдор Васильевич суднинг ваколоти йўқлигини исботлаб, жиғибийрони чиқди, Иван Егорович ўз фикрида собит қолди, Пётр Иванович эса бошиданоқ можарога қўшилмай, баҳсда иштирок этмай, ҳозиргина олиб келинган «Ведомости»ни варақлашга тутинди.

– Жаноблар! – деди у, – Иван Ильич вафот этибди.

– Наҳотки?

– Мана, ўқинг, – деди у Фёдор Васильевичга газетанинг ҳали бўёқ ҳиди анқиб турган янги сонини узатиб.

Қора хошия ичида шундай гаплар ёзилганди: «Прасковья Фёдоровна чуқур қайғу билан азиз умр йўлдоши, Суд палатаси аъзоси Иван Ильич Головиннинг яқинлари ва қариндошларига унинг 1882 йил 4 февраль куни вафот этганини маълум қилади. Дафн маросими жума куни пешин соат 1 га таъинланди».

Иван Ильич жам бўлиб турган жанобларнинг биродари эди ва ҳамма уни яхши

кўрарди. Мана, бир неча ҳафтадирки, аввал унинг мазаси қочганди; хабарлашганлар унинг дарди бедавога чалинганини топиб келдилар. Унинг ўрни бўш турарди, шундай тахмин изҳор қилиндики, мабодо вафот этса, бу жойга Алексеев тайинланиши мумкин, Алексеевнинг ўрнига эса ё Винников, ё Штабель. Шу туфайли Иван Ильичнинг ўлими ҳақида эшитганларидан кейин хонада тўпланган жаноблар ҳар бирининг миясида дастлаб бу қазо маҳкама аъзолари ёки танишларининг мансаб пилла-поясига қандай таъсир этиши тўғрисидаги тахминлар айлана бошлади.

«Энди, эҳтимол, Винников ёки Штабел-нинг ўрни менга тегади, — ўйлади Фёдор Васильевич. — Буни менга аллақачон ваъда қилишган, бу ўсишим чўнтагимга девонхонадан ташқари саккиз юз сўм олиб келади».

«Калугадаги қайноғамни чақиришим керак экан-да, — ўйлади Пётр Иванович. — Хотиним жуда хурсанд бўларди. Шунда қариндошларимга ҳеч нима қилмаганим борасидаги маломатлардан қутулардим».

— Унинг қайтиб ўрнидан туrolмаслигини сезгандим, — деди ҳаммага эшиттириб Пётр Иванович. — Афсус, увол кетибди...

— Айтмоқчи, унга нима жин теккан экан?

— Дўхтирлар аниқлай олишмабди. Яъники, аниқлашибди, бироқ хулосалар ҳар хил эмиш. Мен уни охирги марта кўр-

ганимда, ўзига келиб қолгандек, оёққа туриб кетадигандек туюлганди.

– Мен эса уни ўша байрамдан кейин кўрмадим. Ҳамма йиғилганди.

– Қизик, нима бўлган экан ўзи?

– Менимча, хотини билан боғлиқ қандайдир майда гаплар ўтган. Тушуниб бўлмайдиган.

– Бориш керак. Ит топмас жойда яшашиди ўзиям.

– Сизга ҳам узоқ. Сиз учун ҳамиша тупканнинг тубида бўлган.

– Мен эса бир дарё нарида яшайман, менга сира хавас қилиб бўлмайди, – деди Пётр Иванович Шебекка кулиб. Шаҳар манзилларининг узоқлиги ҳақида ҳангома-лашиб, мажлисга кириб кетишди.

Бу совуқ хабар, кутилганидек, мансаб курсисидаги ўзгаришлар борасида қилинган мубҳам ҳаёллардан ташқари мулоҳаза юритган ҳар бир кимсада, доим бўладигандек, ўлим барҳақ, хайрият, у ўлибди, мен эмас, деганга ўхшаш чучмал мамнунлик кайфиятини ҳам ҳосил қилди.

«Ўлса, ўлгандир; бироқ, мана, мен ҳаётман», шундай ўйлади ёки ҳаёл қилди ҳар ким. Яқин танишлари (Иван Ильичнинг дўстларини шундай аташ мумкин бўлса) беихтиёр ўзларининг гарданига дафн этиш билан боғлиқ одамни эзиб юборадиган зил-замбил юмушларни адо этиш, ҳам жанозада қатнашиш, ҳам таъзия изҳор этиш учун марҳумнинг мотамхонасига бо-

риш мажбурияти келиб тушгани ҳақида ўйлаб кетдилар. Марҳумга бошқалардан кўра Фёдор Васильевич ва Пётр Иванович яқин эди.

Пётр Иванович ҳуқуқшунослик билим юртида Иван Ильич билан бирга ўқиган эди ва доим ўзини Иван Ильич олдида қарздор ҳисобларди. Тушликдан олдин Пётр Иванович хотинини Иван Ильичнинг вафоти юзасидан хабардор қилиб ва қайноғасини ўз округига кўчириш имконияти туғилгани ҳақидаги муждани шипшитиб, ҳордиқнинг ҳам баҳридан ўтди-да, фракини эгнига илиб, марҳумнинг хонадонига йўл олди.

Иван Ильич яшаган хонадон йўлагида от қўшилган арава билан икки аравакаш турарди. Пастда, кийимхона деворига чўткача, заррин упа билан тозаланган, четларига зарҳал уқа ёпиштирилган тобут қопқоғи суяб қўйилган. Қора кийинган икки аёл келганларнинг пўстинини қўлидан олди. Пётр Иванович Иван Ильичнинг опасини таниди, наригисини танимади. Кейин у юқоридан чиқиб келаётган Шварцни кўрди. Шварц яқинлашиб тўхтади ва кўз қисиб қўйди, бу билан гўё «Иван Ильич бемаҳал ҳунар кўрсатди», дегандек туюлди.

Шварцнинг инглизча чакка соқолли юзи ва фрак ичидаги чўпдек гавдасидан дардчил мотамсаролик уфуриб турар, бу мотамсаролик унинг ўйноқи феълига мос

тушмас, айти шу ўринда номувофиқ манзара ҳосил этганди. Ҳар ҳолда, Пётр Иванович шундай ўйлади.

Пётр Иванович аёлларни олдинга ўтказиб юборди ва уларнинг изидан секин зинапояга яқинлашди. Шварц чиқиб кетишга шошилмай, тепада кутиб турди. Пётр Иванович тушунди: у, албатта, видолашув расми қаерда ўтиши юзасидан гаплашмоқчи. Аёллар зинапоядан ўтиб, марҳумнинг беваси томон кетдилар, Шварц эса жиддий қимтилган, қалин лаблари ва ўйноқи нигоҳи ила муйловини учириб, Пётр Ивановични мурда ётган ўнг томондаги хонага имлади.

Пётр Иванович ҳар доимгидек бундай жойда нима жоизлигини тўла англамай, ичкарига кирди. Фақат билардики, айти паллада чўқиниш зарар қилмайди. Мақбул амални бажаришда тавозе жоиз-ножоизлиги борасида ҳам иккиланиб қолди ва шунинг учун ўрта ҳолатни танлади: хонага кираркан, чўқинди ва бироз тавозе қилгандек бўлди. Қўл ва бош ҳаракатига монанд тарзда хонага бир қур разм солиб чиқди. Икки ёш йигит, афтидан, бири гимназист, ҳайтовур, жиянлари чоғи, чўқинганча хонадан чиқишди. Мотамзада бева қимирламай турарди. Қошлари асабий чимирилган аёл унга шивирлаганча ниманидир уқтирарди. Сюртукдаги даядил, шахдам дьячок ҳар қандай ғашликка ўрин қолдирмайдиган қатъий оҳангда ба-

ланд овоз билан қироат қиларди; ошхона хизматкори Герасим Пётр Ивановичнинг ёнидан енгил юриб ўтиб кетаркан, полга нимадир сепгандек бўлди. Бунни кўриб, Пётр Иванович бирдан чўзилиб ётган мурданинг енгил ҳидини ҳис қилди. У Иван Ильичникига охирги келишида бу хизматкорни кабинетда кўрганди; Пётр Иванович беморнинг ҳоли-руҳиясидан хабар олиб, хизматида бўлган ва Иван Ильич бу сипориши учун уни яхши кўриб кетганди. Пётр Иванович чўқинишни поёнига етказди, тобут, дьячок ва стол ортидаги бурчакка қўйилган иконанинг миёнасига енгил тавозе қилди. Кейин, ўзига чўқиниш амали жуда чўзилиб кетгандек туюлгач, тўхтади ва бошини марҳум тарафга бурди.

Марҳум барча ўликлар каби тобутнинг тўшамасига муз қотган вужуди билан фарқ бўлиб ётарди, боши ёстикқа абадий тиркалган, жами охирги сафарга чиққанлар сингари ўзини намоёйиш этганча, мумдек сарғайган пешонаси чаккаси аралаш чуқур ажинларга кўмилган, юқори лаби қисиб қўйгандек бурни танқайиб, тош қотган кўйи оғир чўкиб ётарди. У Пётр Иванович кўрмагандан бери анча ўзгарган, баттар ориқлаган бўлса-да, барча марҳумларда бўлгани каби чехраси «очилган», яъни тириклигидан кўра теранроқ маъно касб этганди. Юзида шундай бир қатъий ифода бор эдики, гўё зиммасига қандай вазифа юкланган бўлса, барчаси

бажо этилган ва тўғри бажо этилганди. Шу билан бирга бу ифодада тирикларга қаратилган таъна ва таъкид мужассам эди. Таъкид Пётр Ивановичга ўринсиздек, жилла қурса унга тегишли эмасдек туюлди. Нимадандир кўнгли ғаш бўлди, шундан кейин Пётр Иванович апил-тапил яна бир марта чўқинди ва ўзича одамшавандалик шартларини бузгандек бўлсада, жуда шошиб қайрилди ва эшик томон юрди. Шварц путини кериб, икки қўли билан цилиндрини ўйнаганча дахлизда кутиб турарди. Шварцнинг ўйноқи, соф ва ёқимтой биргина нигоҳи Пётр Ивановични ўзига келтирди. Пётр Иванович тушундики, у, Шварц бу ҳолатдан юқори туради ва ҳеч қанақа васвасага берилмайди. Унинг шу туришиёқ таъкидлардики, Иван Ильичнинг дафн маросими мажлис тартибининг бузилишини тан олишга сира сабаб бўлолмайди, яъни бундан кейин ҳам ҳеч нарса оқшомлари қарта тахламини қарсиллатиб очиш ва шу пайтда хизматкорни яна тўртта ёниб битмаган шам келтиришидан тўхтатиб қола олмайди; умуман, бу издиҳом бизга бугунги оқшомни ҳам кўнгилли ўтказишга ҳеч монелик қилмайди. У ўтиб кетаётган Пётр Ивановичга пичирлаб, Фёдор Васильевичникида бир қўлга шерик бўлишни таклиф қилди. Бироқ маълум эдики, Пётр Ивановичга тақдир бу оқшом ялло қилишни буюрмаганди. Бева Прасковья Фёдоровна паст

бўйли, тўладан келган аёл эди, худди то-
бут қаршисида тургандек қошлари чими-
рилиб, бошини қуйи эгиб олган, қорага
бурканган, тўр рўмолни елкага ташлаган.
У даврадошлари қуршовида ўз хонасидан
чикди-да, ҳаммани марҳум ётган хонага
бошлади ва:

– Ҳозир дафн маросими бошланади;
ўтинглар, – деди.

Шварц беихтиёр букилганча тўхтаб
қолди, у бу таклифни қабул ҳам, рад
ҳам этмаганга ўхшарди. Прасковья Фёдо-
ровна Пётр Ивановични таниб, чуқур на-
фас олди, тирғалиб яқин келди ва унинг
қўлидан тутди.

– Биламан, сиз Иван Ильичнинг энг
яқин дўсти бўлгансиз... – Пётр Ивано-
вичга тикилиб, шу калимасига жавобан
ҳаракат кутди.

Пётр Ивановичга маълум эдики, бундай
пайтда чўқиниш, қўлни узатиш ва чуқур
хўрсиниб, «Таъзиямни қабул қилинг!»
дейиш лозим. Худди шундай қилди ҳам.
Шундай қила туриб сездики, амал жойига
тушди: у мутаассир эди, аёл ҳам мутаас-
сир бўлди.

– Кетдик, маросим бошланмасдан ол-
дин сиз билан гаплашиб олишим керак, –
деди бева. – Менга қўлингизни беринг.

Пётр Иванович қўлини чўзди ва улар
Шварцни ёнлаб ўтиб, ички хона томон
йўналдилар. Шварц ғамгин нигоҳлари би-
лан кузатиб қолди. Унинг ўйноқи кўзлари

гўё «Мана, сизга қарта ўйини! Энди қутул олмайсиз. Бошқа ҳамроҳ топамиз. Бўшасангиз борарсиз, майли, бешовлон бўлармиз», деяётгандек эди.

Пётр Иванович яна бир бора чуқур ва ҳасратли хўрсинди, Прасковья Фёдоровна унинг қўлини миннатдорона қисиб қўйди. Хира чироқ ёритиб турган, деворига пуштиранг газлама тортилган меҳмонхонага кириб, стол атрофидан жой олишди: аёл диванга, эркак пружиналари чиқиб ётган, оёқлари қийшиқ пастак курсига чўкди. Прасковья Фёдоровна бошқа стулга ўтиришни таклиф қилмоқчи бўлди-ю, ҳолат тақозоси билан сукут сақлади. Пётр Иванович курсида ўтирар экан, Иван Ильич меҳмонхонани қандай созлагани ва айна пуштиранг гулли газлама юзасидан у билан маслаҳатлашганини эслаб кетди. Диванга стол ёнидан ўтаётиб (меҳмонхона ичи тўла мебель ва буюмлар эди), аёлнинг қора ридоси попуги нимагадир илашиб қолди. Пётр Иванович ридони бўшатмоқчи бўлди-ю, бироқ тагидаги курси тийғониб кетиб, у қўзғалолмади. Бева кийимини ўзи ажратиб олди, Пётр Иванович шаккок курсини яна тагига босиб ўтирди. Аёл бутунлай халос бўлмаган экан, Пётр Иванович яна қўзғалди, курси яна қийшайди, ҳатто ағнаб кетди. Буларнинг ҳаммаси жойига тушгач, аёл ёнидан тоза ипак рўмолчасини чиқарди-да, йиғлай бошлади. Пётр Иванович бўлса, попук ва

курси масаласини ҳал қилгач, тумшайиб жойига ўтириб олди. Ноқулай вазиятга Иван Ильичнинг буфетчиси Соколов барҳам берди. У Прасковья Фёдоровнага қабристонда белгиланган жой икки юз рубль туриши ҳақида маълум қилди. Аёл йиғлашдан тўхтади, маҳзун ҳолатда Пётр Ивановичга термилиб, французчалаб ўзига ниҳоятда оғир эканини изҳор этди. Пётр Иванович сукут сақлаб, қатъий ишонч билан бу вазиятда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигига ишора қилди.

— Чекинг, марҳамат, — деди аёл виқорли, айти пайтда эзгин овозда ва Соколов билан жойнинг нархи бўйича андармон бўлиб қолди. Пётр Иванович чека туриб кампир жуда синчковлик билан ерларнинг турли нархларини суриштирганини ва олмоқчи бўлган пулига аниқлик киритганини эшитди. Бундан ташқари, жой масаласини ҳал қилиб, гўяндалар юзасидан ҳам топшириқлар берди. Соколов кетди.

— Ҳаммасини ўзим эплайман, — деди у Пётр Ивановичга столда сочилиб ётган альбомларни бир четга сураккан; кул столга тушаётганини пайқаб, шоша-пиша кулдонни Пётр Ивановичга яқин суриб қўйди ва давом этди: — Муғомбирлик билан бу ғамбода кунда дунёнинг ишларига бош қотирмайман, деб ўтирсам бўлаверарди. Аммо бу юмушлар мени юпатмаса ҳам... бироз овунтиради, ахир шу ташвишларнинг бари унинг учун-ку. —

Аёл яна рўмолчасини олиб йиғлашга тутинди-ю, ҳасратидан устун келгандек, бир силкиниб осойишта гапира бошлади:

– Айтмоқчи, сизда ишим бор.

Пётр Иванович тагида лиқиллаб турган курсининг пружиналари сочилиб кетмаслигини ҳисобга олиб қимирлади-да, беозоргина қуллуқ қилди.

– Охирги пайтларда у қаттиқ қийналди.

– Йўғ-э! – деди Пётр Иванович.

– Ҳа, даҳшатли азоб чекди! Охирги дақиқаларда эмас, соатларда тўхтамай кичқирди. Сурункасига уч кеча-кундуз овозини ютмай кичқирди. Бунга чидаб бўлмасди. Тушунолмайман, мен бунга қандай чидадим; уч эшик ортидан ҳам эшитиларди овози. Оҳ, қандай чидаганимга ўзим ҳам ҳайронман!

– Ҳуши жойидамиди, ўзини билармиди?... – сўради Пётр Иванович.

– Ҳа, – шивирлади кампир, – охирги дақиқаларгача. Жон беришидан чорак соат олдин биз билан видолашди ва ҳатто, Володяни олиб чиқиб кетишни сўради.

Дастлаб шўх бола, ўқувчи, кейин улғайган ўртоқ сифатида жуда яқиндан билган кишисининг азобланиши ҳақидаги фикр, ўзининг ва манов хотиннинг сохта жонҳалаклиги ёқмаётганига қарамай, бирдан Пётр Ивановични даҳшатга туширди. У яна ўша пешонани, лабга тармашган бурунни кўргандек бўлди ва бу манзарадан ўзи ҳам кўрқиб кетди.

«Уч кеча-кундуз даҳшатли азоб ва ўлим. Таассуфки, бу ҳозир, исталган дақиқада мен билан ҳам рўй бериши мумкин», – ўйлади у ва бир дақиқада қўрқув дунёсига фарқ бўлди. Аммо тўсатдан беихтиёр сергакланди, бу кўргилик Иван Ильичнинг чекига тушди, меникига эмас, мен билан бундай фожиа рўй бермайди, деган одатдаги фикр калласига келди; агар шу тарзда ҳаёл қилса, тушкун кайфиятга асир бўлишини, бундай қилиш мумкин эмаслигига Шварцнинг ҳаёт тарзи мисол эканини ўйлай кетди. Шундай мулоҳазага бориб, Пётр Иванович тинчланди ва қизиқиш билан Иван Ильичнинг сўнгги дақиқалари қандай кечганлигини суриштира бошлади, гўё ўлим унга эмас, фақат Иван Ильичга хос саргузаштдек.

Иван Ильич бошдан кечирган ҳақиқатан даҳшатли жисмоний азоблар ҳақидаги ҳар хил тафсилотлардан сўнг (бу тафсилотларни Пётр Иванович Иван Ильич чеккан азоблар Прасковья Фёдоровнанинг асабларига қандай таъсир қилганидан ҳис этди) бева, афтидан, ишдан гапириш вақти етганини тушунди.

– Оҳ, Пётр Иванович, қандай оғир, қандай оғир азоб, қандай даҳшатли азоб, – у яна йиғлай бошлади.

Пётр Иванович тин олди ва аёл бурнини қоқиб бўлишини кутиб турди. Бурун қоқиш тугагач:

– Таъзиямни қабул қилинг... – деди.

Бирдан аёл яна гапга тушиб кетди ва навбат мақсадга келганда, эрининг вафоти муносабати билан хазинадан қайси йўллар ила кўпроқ пул олиш юзасидан фикрини сўради. Бу билан Пётр Ивановичдан нафақа жамғармаси бўйича маслаҳат сўраётгандек бўлди, бироқ кўриниб турардики, аёл бу масаланинг ҳатто у билмайдиган энг майда тафсилотларигача ўрганиб чиққан; ҳаракатлар хазинадан мотам муносабати билан мўлроқ маблағ ундиришга қаратилганди; унинг қизиқиши товон ундиришнинг яна ҳам мақбул йўллари излаш борасида янги усулларни топишда эди. Пётр Иванович бундай маблағ манбалари ҳақида ўйлай бошлади, анча бош қотиргандек бўлди ва таомил бўйича ҳукуматни хасисликда лаънатлаб, айтдики, белгиланган меъёрдан чиқиб бўлмайди. Буни эшитиб, аёл чуқур хўрсинди ва суҳбатдошидан тезроқ қутулишга баҳона кидира бошлади. Гап қайси томонга оғанини тушуниб етган суҳбатдош папиросини ўчириб ўрнидан турди ва қўл олишгач, олдинги қаторга йўналди.

Бир пайтлар Иван Ильич брикабрак¹ дан ўз қўли билан харид қилган соат қўйилган (ўшанда раҳматли жуда яйраганди) ошхонага кираркан, Пётр Иванович попга, таъзияга келган бир қанча танишларига дуч келди ва Иван Ильичнинг зурриёти — чиройли ойимқизни кўрди. Қиз бутунлай қорага ўраниб олганди. Унинг қомати но-

¹ *Брикабрак (фр.)* — камёб буюмлар дўкони.

зик, жуда нозик, айникса, мотам либосида яна ҳам нозик кўринарди. Чехраси ғамгин, қатъиятли, ҳатто ғазабли эди. У худди Пётр Иванович нимададир айбдордек, унга таъзим қилиб қўйди. Қиздан кейин шундай аламзада ҳолатда ёш бойвачча йигит турар, унинг суд терговчиси, куёв эканини эшитганди. Пётр Иванович ҳам маъюс саломлашди ва зинапоя қуйисидан Иван Ильичга қуйиб қўйгандек ўхшайдиган ўғли — гимназиячининг қомати кўрингач, марҳум ётган хонага киришни истаб, ўша томон ўтди. Бу Пётр Ивановичнинг хотирасида сақланиб қолган ҳуқуқшунослик билим юртидаги кичкина Иван Ильич эди. Боланинг кўзлари йиғидан қизарган ва таассуфки, ўн уч-ўн тўрт ёшли болаларда учрайдигандек, шумроқ эди. У Пётр Ивановични кўргач, қовоғи солиниб, пешонаси уялганнамо тиришди. Пётр Иванович унга бошини ирғаб қўйди-да, марҳумнинг хонасига кирди. Мотам маросими бошланди — шамлар, йиғи овозлари, ўлайлаш, кўз ёшлари, хўрсинишлар. Пётр Иванович оёғининг учига кўзини тикканча, бошини эгиб, қовоқ солиб турди. У марҳум тарафга бир марта ҳам назар солмади, охиригача бўшашмай, ўзини маҳкам тутди ва биринчилардан бўлиб хонадан чикди. Олдинда ҳеч ким йўқ эди. Ошхона хизматчиси Герасим хонадан отилиб чикди-да, кийимхонадаги жами пўстинларни паншахадек қўли билан у ён-бу ён суриб, Пётр

Ивановичнинг либосини топди ва унга узатди.

– Қалай, биродарим Герасим? – гап қотди Пётр Иванович йўлига, нимадир дейиш учун. – Афсусдамисан?

– Худонинг иродаси. Ҳаммамизнинг борар жойимиз ўша ёқ, – деди Герасим оппоқ, сўйлоқ тишларини кўрсатиб ва замзамали хизматга сафарбар этилган одамдек шахд билан эшикни очиб, извошчини чақирди, аравага Пётр Ивановични ўтқазди ва яна муҳим бир иши эсига тушгандек орқага бурилди-да, ўқдек учиб айвон томонга ўтиб кетди.

Пётр Ивановичга тоза ҳавода нафас олиш, айниқса, тутатқи, мурда ва карбол кислотанинг ҳидидан кейин жуда ёқиб тушди.

– Қай томонга буюрадилар? – сўради извошчи.

– Ҳали кеч эмас. Майли, Фёдор Васильевичникига кираман.

Пётр Иванович йўлга тушди. Ҳақиқатан ҳам, ўйиннинг биринчи давраси тугагач энди бемалол қартабозлар сафига бешинчи бўлиб қўшилиши мумкин эди.

2

Иван Ильич яшаб ўтган ҳаётининг та-рихи ҳам жуда оддий, ҳам одатдагидек, ҳам ўта даҳшатли эди.

Суд палатасининг аъзоси Иван Ильич қирқ беш ёшида вафот этди. У Петербургдаги турли вазирлик ва департаментларда шароитнинг ўзи одамларни бир қадар даражага етказадиган маълум амални қўлга киритган мансабдорнинг ўғли эдики, ҳаммаси кундай равшан бўлганидек, бундайлар қандайдир муҳим вазифани бажаришга ярамайдилар, аммо барибир ўз мансаб ўринлари, ўтаган хизматлари ва етишган даражаларига кўра уларни ишдан ҳайдаб бўлмайди, негаки, ўйлаб топилган хуфиёна бир жойга тошдек чўкиб туришади, олти мингдан ўн минггача маош тайин ҳамда шу зайлда то мункиллаганча ивирсиб юраверишади.

Хар хил кераксиз маҳкамаларнинг кераксиз аъзоси, махфий маслаҳатчи Илья Ефимович Головин шундай одам эди.

Унинг уч ўғли бўлиб, Иван Ильич иккинчиси эди. Катта ўғли худди отаси сингари ҳаёт кечирди, фақат бошқа вазирликда хизмат вазифасини ўтади, эндиликда ўша оқим билан яшаб, нафақа ёшига яқинлашиб қолган. Учинчи ўғил омадсиз чиқди. У турли жойларда ўзини синаб кўрди, ҳозир темирйўлда ишляпти: отаси, акалари, айниқса, уларнинг хотинлари нафақат уни кўришни исташмайди, балки зарурат туғилганда ҳам унинг борлигини эслашни хоҳлашмайди. Опаси отаси каби петербурглик амалдор — барон Грефга узатилганди. Иван Ильич, айтганлари

дек, le phenix de la famille¹ эди. У акаси сингари совуққон ва тартибли ҳам, укаси-дек тажанг ҳам эмасди. У оға-иниларнинг ўртасида эди – ақлли, ҳаракатчан, ёқимтой ва батартиб таҳсил олди. Укаси билан ҳуқуқшуносликда ўқиди. Укаси ўқишни тугатмади, бешинчи босқичда ҳайдалди, Иван Ильич эса таълимни яхши тугатди. Билим юртида у бутун ҳаёти давомида қандай талъат касб этган бўлса, шундай эди: қобилиятли, хушчақчақ, саховатли, киришимли, аммо-лекин ғоят омилкор иж-рочи эди ва буни ўз бурчи деб биларди; бу бурчни ўзидан юқори турувчи ҳар қандай одамнинг иродасига бўйсуниб деб тушу-нарди. У болаларга, кейинчалик катталар-га хушомадгўйлик қилмади, бироқ эсини танигандан бошлаб ёруғликка интилган чивиндек, юқори даражадаги одамларга талпинди, ўзича уларнинг турмуш тарз-ларини, ҳаётга қарашларини ўзлаштирди ва бундай одамлар билан яқин алоқа ўрнатди. Болалик ва ёшликнинг барча су-рурлари унинг учун изсиз кетди; у ҳисси-ёт ва шуҳратпарастликка берилди, юқори давраларда эса туйғулари тақозо этган да-ражада муросасозлик йўлини тутди, лекин маълум чегарадан чиқмади.

Ҳуқуқшуносликда дастлаб ўзига қабих туюлган ҳаракатларни содир этган пайт-лари ҳам бўлди, уларни амалга оширган лаҳзаларда ўзидан нафратланиб ҳам юрди;

¹ Оиланинг фаҳри (фр.).

кейинчалик бундай қилиқлар ўзи интилган кишилар феъл-атворига ҳам бегона эмаслигига ва улар шу ҳоллари билан ярамас ҳисобланмасликларига гувоҳ бўлди, уларни яхши деб ҳам билмади, бундайларни бутунлай унутди ҳамда уларни эслаб дилини хуфтон қилиб ўтирмади.

Ҳуқуқшуносликда ўнинчи синфни тугатиб, отасидан хизмат либоси учун пул олгач, Иван Ильич Шармерда либосга буюртма берди, жевакчасига «respice finem»¹ битикли медалча илдириб, шахзода ва тарбиячи билан хайрлашди, ўртоқлари билан Дононда тушлик қилди ва янги урф бўлган жомадонга энг яхши дўконлардан харид қилинган чойшаб, кўйлақлар ва ясан-тусанга асқатадиган ашёларни жойлаб, вилоятга, отаси топган губернаторнинг махсус топшириқлар бўйича ходими вазифасига йўл олди.

Вилоятда худди ҳуқуқшуносликда қандай бўлса, шундай енгил ва ўнғай шароитни яратиб олди. У хизматни ҳам, мансабни ҳам, ёқимли ва яйраб дам олишни ҳам жойига қўярди; гоҳида бошлиқларнинг топшириғи билан жойларга хизмат сафарига чиқар, бу пайтда катта-кичик билан учрашганда ўзини сипо тутар, ҳеч вақт мактанмай, аниқлик ва ҳалоллик билан аксарият бузғунчиларни муросага келтириш борасидаги зиммасига юкланган вазифаларни адо этарди.

¹ Охирини кўра бил (лот.).

У ёшлигига, енгил-елпи шўхликларга мойиллигига қарамай хизмат курсида фавқулодда босиқ, расмиятчи, ҳатто қатъий эди; жамоат ишларида гоҳида ўйинқароқ, ҳозиржавоб, ҳар доим хушмуомала, одамшаванда ва албатта, унинг ўз одамларига айланиб улгурган хўжайинлари айтганидек, «ўзимизники»лардан эди.

Вилоятда олифта ҳуқуқшуносга илакишиб қолган бир аёл билан, яна-тагин бир сатанг билан алоқалар бўлди; меҳмон флигель-адъютантлар билан ичкиликбозлик ва кечки овқатдан кейин шаҳар четидаги кўчага кириш ҳам бўлди; бошлиққа, ҳатто бошлиқнинг хотинига мулозамат қилиш ҳам бўлди; буларнинг ҳаммаси ўз шамойилида юксак назокатни сингдирган эдики, уларни асло ёмон сўз билан атаб бўлмасди: ҳаммаси французларнинг «ёшликда қутуриш керак» деган ҳикматига мос келарди. Ҳаммаси покиза қўл билан, тоза кўйлақларда, французча илтифотлар билан, энг муҳими — жамиятнинг юқори қатламида, яна уларнинг хайрихоҳлиги остида рўй берди.

Иван Ильич шу тарзда беш йил хизмат қилди ва хизмат жойини ўзгартириш фурсати келди. Янги суд маҳкамалари ташкил қилинди ва уларга янги одамлар керак эди.

У шундай янги одамлардан бири бўлиб чиқди.

Иван Ильичга суд терговчиси лавозими таклиф қилинди ва у гарчи бу ва-

зифа бошқа губернияда бўлса-да, ўзига нисбатан шаклланган муносабатлардан воз кечиш-у, янги муносабатлар ўрнатишга тўғри келса-да, уни қабул қилди. Иван Ильични дўстлари тўпланишиб, кузатиб қўйишди, гап ташкил қилишди, эсдалик учун кумуш папирос қути тақдим этишди ва у янги жойга жўнаб кетди.

Суд терговчиси Иван Ильич олдингидек *comme il faut*¹, одамшаванда, хизмат мажбуриятини шахсий ҳаётидан ажрата биладиган ва махсус топшириқлар бўйича ходим сифатида жамоатчилик ҳурматини уйғотоладиган одам бўлиб қолди. Терговчилик хизматининг ўзи Иван Ильич учун олдинги ишидан кўра қизиқроқ ва мафтункорроқ эди. Олдинги хизматида амалдорлар ва маъмурларнинг қабулига келган, қалтираб турган одамларнинг ҳасадини қўзғаб, уларнинг ёнидан тугмаси ялтироқ мундирда қадамларини салмоқлаб ташлаб ўтиб, бемалол бошлиқнинг хонасига кириш, бир пиёла чой устида папирос чекиб, валақлаб ўтириш унга жуда-жуда ёқарди, бироқ унинг бундай бахтиёрлигига ҳасад қиладиганлар кам эди. Бундайларни у хизмат сафарига чиққанда жойлардаги полиция бошлиқлари, бузғунчилар орасида учратарди; ўзига тобе бундай одамлар билан назокатли, дўстона муомалада бўлар, бу билан уларни хоҳласа, эзиб ташлаш қўлидан келиши-ю, азбаройи

¹ *Comme il faut* (фр.) – одоб-ахлоқли; тўғри.

улуғлигидан марҳамат кўрсатаётганини писанда қилишни ёқтирарди. Бундайлар озчилик эди. Энди эса суд терговчиси Иван Ильич англаб етдики, ҳамма, барча, ўзига бино қўйган барча одамлар унинг бир ишорасига маҳтал, хоҳласа, сарлавҳали машъум қоғозга ўша таниш сўзларни ёзади ва ўша нуфузли, димоғдор зотни айбдор ёки гувоҳ сифатида унинг қаршисига ўтқазиб қўядилар ва у ҳаммасини ҳал қилади, хоҳласа, қаматади, хоҳламаса, тутқун қалтираб, унинг саволларига жавоб қайтаришга мажбур. Иван Ильич ҳеч қачон ўз ҳокимиятини суиистеъмол қилмаган, аксинча, вазиятни юмшатиш йўлидан борган, бу ҳокимиятни англаш ва уни юмшатиш имконияти янги хизмат вазифасининг завқ ва жозибасини ташкил этди. Хизматда, айнан терговчиликда Иван Ильич ҳар қандай мураккаб иш жорий қилинган тартиблар асосида ифодаланса, унинг фақат ташқи моҳияти билан қоғозда акс этиши, хусусий жиҳатлари рад этилишини англаб етди ва асосийси, талаб этиладиган жами расмийатчиликлар сақланганда юзага келадиган хизмат доирасига кирмайдиган барча ҳолатларни инкор этиш усуллари жуда тез ўзлаштирди. Бу бутунлай янги ёндашув эди. Бинобарин, у 1864 йилда амалиётга жорий қилинган низомларга иловалар ишлаб чиққанларнинг дастлабкиларидан бўлди.

Бу шаҳарга суд терговчиси вазифасига ўтгач, Иван Ильич янги танишлар ортирди, борди-келдиларни йўлга қўйди, ўзини бошқачароқ тутди, ҳаммасига янгича тус беришга интилди. У губерния маъмуриятидан анча узоқлашди, танишларни эса шаҳарда яшаётган судьялар ва бой зодагонлар даврасидан ортирди, одамлардаги ҳукуматдан енгил норозилик кайфиятини юқтирди, муросасозлик ва ривожланган фуқаролик тартибларини ёқлади. Шу билан бирга, Иван Ильич ўз орасталигини ҳаминқадар ўзгартириб, янги вазифада иягини қиртишлашни бас қилди ва соқолига қанча хоҳласа, шунча ўсиш имконини берди.

Иван Ильичнинг янги шаҳардаги ҳаёти жуда кўнгилли эди: губернатор билан ихтилофда бўлган жамоа тотув ва ҳамжиҳат; маблағ еб-ичишга етарли, яна қарта ўйини унинг ҳаётига ўзгача завқ бағишларди, у қарта ўйнаганда шод-хуррам бўлар, бу ўйиннинг нозик жиҳатларини ўзлаштириб олган, шунинг учун кўпинча ютиб чиқарди.

Бу жойдаги икки йиллик хизмати давомида Иван Ильич ўзининг бўлажак умр йўлдошини учратди. Прасковья Фёдоровна Михель Иван Ильич ўралашиб қолган даврадаги энг истараси иссиқ, ақлли, ҳаракатларидан ўт чакнаб турган қиз эди. Терговчи Иван Ильич меҳнатга дам берувчи эрмак ва фароғатлар қатори Прасковья

Фёдоровна билан кўнгилочар, енгил муносабат ўрнатди.

Муҳим топшириқлар бўйича ходимлик даврида Иван Ильич рақсга тушишни қойиллатарди, суд терговчиси бўлгач, йўлига рақс тушарди. У шу маънода рақсга тушардики, бу янги муассасадами, бешинчи синфдами – фарқи йўқ, агар иш шунгача бориб етса, мен бу борада тенгсиз эканимни кўрсатиб қўяман, деб ўйларди. Шу йўсинда, базмларнинг охирида баъзан Прасковья Фёдоровна билан рақсга тушар ва бу рақслар жараёнида Прасковья Фёдоровнани мағлуб этарди. Шу тариқа қиз унга кўнгил қўйди. Иван Ильичда уйланиш борасида аниқ, режалаштирилган мақсад йўқ эди, қиз уни севиб қолгач эса шундай саволни кўндаланг қўйди: «Аслида, уйланишимга нима монелик қилади?»

Қизгина Прасковья Фёдоровна биноийдай зодагонлар авлодидан бўлиб, ўзига яраша бисоти бор эди. Иван Ильич тақдирини бундан ҳам мойлироқ қиморга тикиши мумкин эди, бироқ шуниси ўнғай. Иван Ильичнинг ўз тирикчилиги бор эди, у шунга умид қилардики, қизнинг топиш-тутиши ҳам бундан кам бўлмайди. Насли тоза ёқимтойгина, ўта басаришта. Сирасини айтганда, Иван Ильич атрофидаги одамлар шуни маъқул кўрганлари туфайли уйланди, дейиш адолатдан бўлмайди, негаки у ўз қайлиғини севди,

унда туйғуларини қадрлайдиган ҳамроҳни кўрди. Иван Ильич икки мулоҳазага кўра уйланди: шундай аёлни танлагани ўзига ёқди, боз устига, юқори мансабда турган арконлар ҳам бу қарорни маъқуллашди.

Шундай қилиб, Иван Ильич уйланди.

Уйланиш жараёнининг ўзи – тўй, оилавий ҳаётнинг дастлабки палласи – келин-куёвларга хос шакаргуфторликлар, янги мебеллар, янги идиш-товоқлар, то аёлининг ҳомиладор бўлгунича жуда яхши кечди, ҳатто Иван Ильич таассуф қила бошладики, уйланиш унинг ўзи ҳаётнинг бор буд-шуди деб қараган, жамият томонидан маъқулланган ва қабул қилинган енгил, ёқимли, шодон турмуш тарзини бузиб юбормай, аксинча, уни теранлаштирар экан. Аммо хотини ҳомиладорлигининг дастлабки ойларида бирданига ўзгача, кутилмаган, ёқимсиз, оғир ва қолипга сиғмайдиган воқеалар содир бўлдики, уларни ҳеч ким кутмаганди, улардан қутулиб ҳам бўлмади.

Иван Ильичга туюлганидек, аёл ўринсиз инжиқликлар билан (бу ўзининг ибораси эди) турмушнинг ёқимли ва сокин муҳитини буза бошлади: эрини сабабсиз рашк қилади, ундан ўзига айрича эътибор қаратишини талаб қилади, ҳамма нарсадан шубҳаланади, шу билан эркакни ёқимсиз ва дағал ҳолатларга солади.

Бошида Иван Ильич бундай вазиятдан олдин ҳам ўзига кўп ёрдам берган усул –

хаётга енгил-елпи, истифносиз қараш билан чиқиб кетмоқчи бўлди, хотинининг руҳий мувозанатини тартибга солишга уринди, олдингидек очилиб, яйраб яшашда давом этди: уйига дўстларини чорлаб, қарта ўйнаб, ўзи ҳам клуб ёки танишлариникига қадам ранжида қилиб турди. Лекин бир сафар хотини шундай важоҳат билан кўпол сўзларни ишлатиб ҳақорат қилди ва эри айтганларини бажо келтириб, таслим бўлмагунча, ўзи каби уйда ўтириб сиқилмагунча дийдиёларини бас қилмаслигини баён этиб, кейинчалик ҳам ўшандай ҳақоратларни давом эттирдик, бундан Иван Ильич даҳшатга тушди. У эр-хотинлик муносабати – ҳар қандай шароитда ҳам, айниқса, унинг хотини билан – ҳаётнинг дилраболиги ва гўзаллиги билан чиқишмас экан, аксинча, уларни кўпроқ бузаркан, демак, ўзингни шундай фораггарликдан сақлашинг лозим, деган хулосага келди. Иван Ильич бу йўлда воситалар излай бошлади. Юмуш битта эди; Прасковья Фёдоровнани тинчлантириш ва Иван Ильич хизмат ҳамда унинг мажбуриятларидан келиб чиқадиган воситалар билан ўзининг мустақил дунёсини чегириб, хотинига қарши кураш бошлаб юборди.

Фарзанд туғилиши билан уни овқатлантириш, бу борадаги турли ғиди-бидилар, ҳақиқатан бўлган ёки ўйлаб топилган, Иван Ильичнинг аралашишини талаб қиладиган, бироқ унинг ўзи нима

қилишини билмайдиган бола ва онанинг касалликлари — инжиқликлар Иван Ильич учун оила даврасини торайтириб, ундан ташқари ҳаётни янада жозибали қилиб борарди.

Хотин жаҳлдор ва шафқатсиз бўлиб боргани сари, Иван Ильич ҳаётининг оғирлик марказини тобора хизмати елкасига юкларди. У касбини олдингидан ҳам қаттиқроқ севадиган, янада шуҳратпарастроқ бўлиб қолди.

Кўп ўтмай, турмуш қурганларига бир йил тўлиши нари-берисида Иван Ильич тушуниб етдики, оилавий ҳаёт тирикчиликда асқатадиган кўп нарсаларга ўргатибди, амалда жуда қийин ва мураккаб иш ҳисобланган, жамият томонидан тан олинган турмуш тарзи асосидаги муносиб тирикчиликни юритиш учун ўз мажбуриятини бажаришда, худди хизмат соҳасида бўлганидек, аниқ муносабатни қарор топтириш лозим экан.

Иван Ильич ўзи учун оилавий ҳаётда ана шундай муносабатни яратиб олди. У оилавий ҳаётдан уйда тушлик, хизматкорлардан фойдаланиш, хотини илтифот қилиши мумкин бўлган тўшак сингари одабий машғулотлар, энг асосийси, кўпчилик фикри билан қарор топган зоҳирий расмиятчиликни талаб қилди. Қолган вақтларда кўнгилочар хушчақчақликни излади, агар тополса, мамнун бўлди; агар қаршилик ёки майда гапга дуч келса, шу лаҳзада

Ўзининг хизматдаги хилват, чегараланган оламига равона бўлди ва ундан фароғат топди.

Иван Ильични яхши ходим сифатида кадрлашарди ва уч йилдан кейин прокурор ёрдамчиси этиб тайинлашди. Янги мажбуриятлар, масъулият, ҳар қандай кишини судга тортиш, авахтага тикиб қўйиш имконияти, нутқининг равонлиги, ишдаги ютуқлари — буларнинг бари Иван Ильични хизматга нисбатан баттар руҳлантирди.

Болалар улғайди. Хотини яна ҳам майда гап ва забти тор бўлиб қолди, лекин Иван Ильичнинг оилавий ҳаётда ўзи ишлаб чиқиб ўрнатган тартиблари унинг учун бунақа майдакашликларнинг аҳамиятини деярли йўққа чиқарди.

Бир шаҳарда етти йиллик узлуксиз хизматдан кейин Иван Ильични бошқа губернияга прокурор вазифасига ўтқазишди. Улар кўчиб келишди, сармоя кўп эмас, хотинига янги жой ёкмади. Топиш-тутиш олдингидан кўп бўлса-да, тирикчилик қимматлашиб кетди, бундан ташқари, икки фарзандлари вафот этди ва Иван Ильич учун оилавий ҳаёт бамисоли дўзахга айланди.

Прасковья Фёдоровна янги яшаш жойидаги барча омадсизликлар учун эридан ёзғирарди. Эр-хотин суҳбатларининг аксарият мавзуси, айниқса, болалар тарбияси масаласида олдингидек жанжалларга бориб тақалар, жанжаллар эса истал-

ган дақиқада оловланишга шай турарди. Гоҳида севишиб юрганларининг ёқимли хотиралари қалқиб чиқарди, аммо бу ҳам узоққа бормасди. Бу лаҳзалар улар бир қўниб ўтган оролча эди, кейин яна бир-бирларидан ажратиб юборган, бегона қилиб қўйган хусуматлар уммонига фарқ бўлишарди. Бегоналашув, агар Иван Ильич бундай бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблаганда, уни хафа қилиши мумкин эди, бироқ аллақачон бундай ҳолни нафақат табиий қабул қилди, балки оиладаги фаолиятининг мақсади деб билди. Мақсад эса бундай кўнгилхираликлардан иложи борича кўпроқ халос бўлиш йўлларини излаш ва бу ҳаракатига зарарсизлик ҳамда ёқимлилик хусусиятини бағишлаш эди; бу мақсадга эса оила даврасида иложи борича камроқ бўлиш, уйга келишга мажбур бўлганда эса битта-яримтанинг ҳамроҳлигида ташриф буюриш билан эришди. Муҳими, Иван Ильичнинг иши бор эди. Унинг хизмат оламида бутун ҳаётий қизиқишлари мужассам бўлганди. Бу қизиқишлар эса уни ўз гирдобига тортиб кетди. Ўз ҳукмронлигининг ҳавоси, кимни хоҳласа, мажақлаб ташлаши мумкинлиги, судда унинг ташрифи ёки қўл остидагилар билан учрашишига интиқ бўлишлари ва асосийси, ҳис қилиб турган ишини маҳорат билан амалга ошира олиши – буларнинг барчаси уни мамнун этар, дўстлар билан суҳбатлар, бирга тушликка чиқиш ҳамда

қарта ўйини ҳаётини бекаму кўст қиларди. Умуман айтганда, Иван Ильичнинг ҳаёти шу тарзда, ўзи чамалаганидек, ёқимли ва кўнгилли давом этарди.

У шу зайлда етти йил яшади. Катта қизи аллақачон ўн олтига тўлган, яна бир гўдак вафот этган, ташвишларининг манбаи бўлмиш гимназиячи бола билан қолишганди. Иван Ильич уни ҳуқуқшуносликка бермоқчи бўлди, Прасковья Фёдоровна эса жўрттага гимназияга топширди. Қиз уйда таълим олди ва яхши ўсди, бола ҳам ёмон ўқимади.

3

Иван Ильичнинг уйланганидан кейинги ўн етти йиллик ҳаёти шундай кечди. У аллақачон ҳар хил силкилашларга бўй бермайдиган, яна ҳам ёғлироқ жойга кўз тикиб турган басавлат прокурор даражасига етганда, тўсатдан ёқимсиз бир воқеа рўй берди-ю, тинч ҳаётини остин-устун қилиб юборди. Иван Ильич университет шаҳарчасига раислик лавозимидан умидвор эди, Гоппе илдамроқ чикди-да, бу жойни эгаллаб олди. Иван Ильич чидолмади, ўз норозилигини билдирди ва у билан ҳамда ўзига яқин бошлиқ билан жанжаллашиб қолди; шу билан ундан совидилар ва кейинги даврада ҳам уни четлаб ўтишди.

Булар 1880 йилда рўй берди. Бу Иван Ильичнинг ҳаётидаги энг оғир йил

бўлганди. Шу йилларда, бир томондан қараганда, тирикчилик учун маош ҳам етмасди; бошқа тарафдан – уни бутунлай унутдилар ва унинг чекига тушган, ўзининг тасаввурича, оғир ва даҳшатли ноҳақликларни бошқалар одатдаги ҳол деб баҳоладилар. Ҳатто отаси ҳам унга ёрдамлашишни хаёлига келтирмас, буни ўзининг мажбуриятидан ташқари ҳисобларди. Иван Ильич англадики, 3500 рубллик маош олиб, тирикчилик қилаётган прокурорни ҳамма тарк этди ва унинг ҳозирги аҳволини меъёрида деб, ҳатто бахтли ҳисоблашади. Фақат унинг ўзи шуни билардики, ўзига нисбатан қилинган ноҳақликлар, хотинининг охири йўқ ёзғиришлари, қарзлари, имкониятидан яхшироқ яшашга уринишлари сабаб аҳволи ҳавас қилгулик эмас.

Шу йилнинг ёзида моддий аҳволини мўътадиллаштириш мақсадида таътил олди ва Прасковья Фёдоровнанинг қишлоқдаги акасиникига кетишди.

Қишлоқдаги бекорчиликдан Иван Ильич дастлаб фақат зерикиш эмас, балки қаттиқ соғинч ҳиссини ҳам туйдики, бундай яшаб бўлмаслигини ва қандайдир аниқ чоралар кўриш зарурлигини тушуниб етди.

Уйқусиз тунларнинг бирида у айвонда айланиб юриб, Петербургга бориш, кимларнингдир эшигини тақиллатиб, шундай бебаҳо одамни унутиб юборганларни жазолатишга қарор қилди ва бошқа вазирликка ишга ўтишни мўлжаллади.

Кейинги кун хотини ва қайнағасининг харчанд йўлдан қайтаришларига қарамай, Петербургга жўнади.

У бир нарса учун йўлга чикди: беш минглик маоши бор жойни тилаб олиш. У аниқ бир вазирлик, йўналиш ёки машғулот турини мўлжаллагани йўқ. Унга хар қандай жой – маъмуриятдами, банкдами, темирйўлдами, император хоним Мариянинг муассасасидами, ҳатто божхонадами, беш минглик маош бўлса кифоя, бўладигани беш минг рубллик маош ва унинг қадрига етмаган вазирликдан халос бўлиш.

Қарангки, Иван Ильичнинг бу сафари кутилмаган ва ҳайрон қоларли муваффақият билан якунланди. Курскда биринчи даражали вагонга таниши Ф.С. Ильин чикди ва уни губернатордан олган телеграммасидаги янгилик билан таништирди. Шу кунларда у ишлаган вазирликда тўнтариш рўй бераётганмиш, Пётр Ивановичнинг ўрнига Иван Семёнович тайинланаркан.

Кўзда тутилаётган янги тайинланишлар Россия тарихидаги аҳамиятидан ташқари Иван Ильич учун ҳам беиз кетмасди, негаки Пётр Иванович ва шубҳасиз, унинг ўртоғи Захар Ивановичнинг янги мансабга кўтарилиши Иван Ильич учун олий даражадаги айни муддао эди. Захар Иванович Иван Ильичнинг дўсти ва ҳамтовоғи эди.

Москвада хабарлар тасдиқланди. Петербургга ўтгач, Иван Ильич Захар Ива-

новични топди ва ўзининг олдинги Адлия вазирлигида ишончли ўринга тайинланишининг қатъий ваъдасини олди.

Бир ҳафтадан кейин хотинига телеграмма жўнатди:

«Захар Миллернинг ўрнига биринчи маърузадаёқ лавозим билан сийланаман».

Иван Ильич ходимларнинг ўзгариши шарофатидан кутилмаганда ўзининг кадрдон вазирлигида шундай ўринга тайинландики, бу олдинги мансабидан икки поғона баланд эди: беш минг рубллик маош ва уч минг рубллик рағбатлантириш. Рақибларнинг барча тўсиқлари олиб ташланган ва вазирлик эгалланган, бундан Иван Ильич бутунлай бахтиёр эди.

Иван Ильич қишлоққа шод, мамнун қайтди, кўпдан бери у бундай яйрамаганди. Прасковья Фёдоровна ҳам хурсанд бўлди ва олдинги гиналарни унутиб, ярашдилар. Иван Ильич Петербургда унга қандай иззат кўрсатганлари, бир вақтлар душман саналганларнинг писиб қолганлари-ю, унга қуллукда бўлганлари, унинг омадига ҳасад қилишлари, айниқса, Петербургда уни қанчалик суйишларини сўзлаб чарчамасди.

Прасковья Фёдоровна бу гапларни жонкулоғи билан тинглар, ўзини ҳаммасига ишонаётгандек қилиб кўрсатар, ҳеч нарсага эътироз билдирмас, фақат янгидан кўчиб борадиган шаҳарларида турмушни ўзгача йўлга қўйиш юзасидан режалар тузарди. Иван Ильич ҳам хурсандчилик би-

лан бу режалар унинг ҳам мўлжаллари, мос тушаётганини таъкидлар, ўзининг абгор бўлган ҳаёти хотинининг ҳақиқий, унутилган шодликлари қайтиши эвазига изга тушиб кетишига ишонарди.

Иван Ильич қисқа муддатга келганди. 10 сентябрда лавозимни қабул қилиши, қолаверса, янги жойга ўрнашиши, ашқолдашқолларни вилоятдан келтириши, янги нарсалар сотиб олиши, кўп нарсаларга буюртма бериши лозим эди; бир сўз билан айтганда, ҳаммасини шундай ташкил қилиш керак эдики, унинг ақли нимани таъкидлаган бўлса, рўёбга чиқиши ва барчаси Прасковья Фёдоровнанинг қалби истаган орзулар билан мос тушиши лозим эди.

Энди, ҳаммаси муваффақиятли уддалангач ва хотини билан мақсадга ўтилгач, бирга жуда кам яшаганлари, ими-жимида айро тушганлари, эр-хотинликнинг дастлабки йилларидагидек тотли турмуш насиб этмагани кўз олдига келди. Иван Ильич оиласини ҳозироқ олиб кетишни ўйлади. Аммо бирданига ўзига, оиласига яқин ва ғамхўр бўлиб қолган опаси ҳамда куёвининг қистови билан бир ўзи жўнаб кетди.

Иван Ильич жўнаб кетди, ишдаги муваффақиятлар ва хотини билан муроасага келганидан туғилган, бир-бирини қувватлаган аъло кайфият уни тарк этмади. Бинойдек шиам уй топди, бу бир пайтлар эр-хотин

орзу қилган бошпананинг айнан ўзи эди. Эски услубдаги кенг-ковул хоналар, шинам катта кабинет, хотини ва қизи учун махсус хоналар, ўғил учун дарсхона — худди улар учун атайлаб қурилгандек. Иван Ильич жиҳозлашни ўз зиммасига олди, гулқоғозларни ўзи танлади, қадимги боярлар услубидаги мебеллар сотиб олди, деворларга ҳам ўз дидидаги пардалардан торттирди, ҳамма ёқ очилиб кетди ва у хаёлида тасаввур қилган олиймақом манзара юзага келди. Жиҳозлаш ярмига етганда унинг ҳунари шу даражада намоён бўлдики, ҳосил бўлган нафосат кутганидан анча юқори экан. У ҳаммаси тайёр бўлгач, бошқалар қабул қиладиган салобатли, тўкис ва дилтортар манзарани тасаввур қилди. Ўзича катта хона қандай бўлишини хаёлига келтириб кўрди. Ҳали таъмири тугамаган меҳмонхонага назар ташлаб, Иван Ильич аллақачон камин, унинг олдидаги панжара ва жавонларни кўрди, бу сочилиб ётган курсичалар, деворларга терилган мис товоқ ва ликоплар жой-жойига қўйилганда, юзага келадиган кўрк уни яйратиб юборди. Ўзидек дидга эга Паша ва Лизенькани бу совғаси билан қанчалик хурсанд қилиши унга мамнуният бағишлади. Улар бунақасини кутмаганди, бироқ ҳаммаси улар учунда. Муҳими, кўнгилга олийжаноблик ва тўкислик кайфиятини улашадиган арзон нархдаги қадимги буюмларни топиш ва

харид қилиш мумкин бўлди. Яқинларига йўллаган хатларида уларни бирваракайига хайратга солиш учун ҳаммасини яшириб, атай баттар қилиб ёзди. У бу юмушларга шунчалик берилиб кетдики, айти уни мамнун қилган ва севган янги иши ҳам кейинга сурилиб қолди. Мажлислар асосида хаёли паршон бўлиб кетарди: дераза пардасини олишга қандай пирамон олсам: сидирғасиданми ёки йиғилганидан? Қараб ўтиришга сабри чидмай, нарсаларни ўзи ташиди, ҳатто мебелларни жойлаштирди, пардаларни осди. Бир сафар нарвончага чиқиб, гулқоғоз ёпиштираётган устага ўзи истаган бурама нақшни ўргатаман деб суриниб кетди ва йиқилиб тушди, чаққонлик билан ўзини ўнглаб олди-ю, аммо дераза ромига биқини билан қаттиқ урилди. Лат еган жойи оғриб юрди, бироқ ҳаммаси ўтиб кетди. Шу кунларда Иван Ильич ўзини ўта хушчақчақ ва бардам ҳис қиларди. «Ўзимни ўн беш йилга ёшаргандай сез-япман», деб такрор-такрор таъкидларди ўзича. Юмушларни сентябрда тугатишга астойдил интилди-ю, барибир иш октябрнинг ўрталаригача чўзилди. Майлига, лекин ҳаммаси гўзал бўлди, буни нафақат ўзи тан олди, балки кўрганлар ҳам эътироф этишди.

Одатда, бир-бирига ўхшаган ўртаҳол одамлар бой бўлишни жуда хоҳлайдилар ва бойларга тақлид қиладилар: қалин мовут газлама, қора ёғоч, гуллар, гилам-

лар ҳамда тўқ ёки ялтироқ мис лаганларни тахлайдилар ва ҳамма танийдиган машхур одамларга ўхшагилари келади. Унда ҳам, гарчи диққатни қаратиш шарт бўлмаса ҳам, шунга ўхшаш нарсалар бор эди; ўзининг назарида эса буюмлари бутунлай ўзгача эди. Ниҳоят, у оиласини темирйўл станциясида кутиб олиб, уларни тўғри ўзининг ярақлаб турган хонадонига бошлаб келди, оқ бўйинбоғ тақиб олган хизматкор гулларга фарқ олдинги хона эшигини очди, кейин меҳмонхонага, хос бўлмага киришди, шу ерда ҳайратдан донг қотишди – бундан Иван Ильич ўзини чандон бахтиёр ҳис этар, уларни айлантириб, ҳамма жойни кўрсатар, мақтовларни мамнуният билан қабул қиларди ва мамнунлигидан кўнгли чароғон бўларди. Шу оқшом чой устида Прасковья Фёдоровна Иван Ильичдан қандай йиқилганини сўраганда, у ёйилиб кулди ва ҳаммага қандай учиб тушганини, устани қўрқитганини ҳамманинг кўз ўнгида кўрсатиб берди.

– Беҳудага гимнаст бўлмаганман, ахир. Бошқа одам бўлганда ўлиб қоларди, мен эса мана бу жойим билан андак туртиниб ўтдим, холос, қўл тегиб кетса, оғрийди, лекин аллақачон тузалиб кетди, ўрни андак қорайиб турибди.

Улар янги хонадонда ҳар доимгидек, бир пайтлар яхши яшаганлари сингари, худди ҳамма нарса етарли-ю, фақат яна

битта хона камдек, маблағ, бошқа воситалардан ҳам шикоят йўғ-у, фақат жиндай пул – беш юз рубль етишмайди, қабалида жонхалак кайфиятда кўнгилдагидек яшадилар. Айниқса, ҳали ҳаммаси бажарилмаган, лекин адо этилиши лозим бўлган дастлабки пайтлар ёқимли эди: ниманидир харид қилиш, бошқасига буюртма бериш, бирининг ўрнини алмаштириш ёки ўзгасини тузатиш даркор. Гарчи эр-хотин ўртасида бир қанча англашилмовчиликлар юзага келиб турса-да, иккаласи ҳам шундай мамнун эдиларки, юмушлар қанчалик кўп бўлмасин, ҳаммаси ортиқча гап-сўзларсиз адо этиларди. Ташвишлар ниҳоялаб қолганда бироз зерикарли бўлар, нимадир етишмаётгандек туюлса, таниш-билишчилик, расм-русумлар билан турмуш бисёр бўларди.

Эрталабдан судда бўлган Иван Ильич тушликда уйига қайтарди, дастлабки вақтларда, агар уйдаги баъзи қусурлар унинг жиғига тегишини ҳисобга олмаганда, кайфияти доим яхши бўларди. (Дастурхондаги, чойшаблардаги кичкина доғ, пардадан ситилиб кетган тизимча ҳам уни зор қакшатарди: қанча меҳнат сарфлади буларга, қандай чидайди?) Умуман, Иван Ильичнинг ҳаёти худди ўзининг тийна-ти талаб қилгандек ўтаётганди: енгил, ёқимли ва жозибали. Соат тўққизда туриб, қаҳва ичади, газета ўқийди, кейин вицмундирини кийиб, суд маҳкамасига йўл олади. Маҳкамад тегирмон тоши ай-

ланиб туради ва Иван Ильич худди дўлда қолгандек бўлади: ишга шўнғиб кетади. Қабулига келганлар, девонхонадан маълумотномалар, девонхонага қоғозлар, мажлис – доимий ва қатъий йўлга қўйилган тартибот. Ана шундай шиддаткор оқимдан ташқарида бўлган ва хизмат вазифасининг тўғри ташкил қилинишига халақит берадиган барча ғўр, ҳаётий даҳмазаларни инкор этишга тўғри келарди: одамлар билан ҳеч қандай муносабатга, айниқса, ишга доир муносабатларга йўл қўймаслик, муносабатлар шу доирадагина бўлиши, хизматнинг ўзи муносабат бўлиши лозим эди. Масалан, биров келади-да, ниманидир билмоқчи бўлади. Иван Ильич ундан қарздор эмас ва бундай одам билан бирор гап-сўз қилишга мажбурияти йўқ; мабодо, ўша одам ҳамкасб бўлиб, хизмат юзасидан қандайдир муносабатга киришиш лозим топилса, буни Иван Ильич кифтини келтириб, барча хизмат низомларида таъкидланган талабларни жойига қўйиб, шу билан бирга, дўстона назокатла адо этарди. Хизмат муносабатлари тугадими, ҳаммаси тугарди. Шу уддабуронлиги туфайли ҳаётининг ҳақиқий манзараси билан хизмат йўриғини қориштириб юбормасди, Иван Ильич узоқ амалий тажрибаси ва иқтидори билан бу санъатни мукаммал эгаллади ва баъзан сеҳргар каби ўзича ҳазиллашиб, инсоний ва хизмат бурчини аралаштириб кўришни синаб

ҳам кўра бошлади. Бунга шунинг учун ҳам йўл қўйдики, ўзининг иқтидор кучини ҳис қиларди, исталган пайтда зарурат юзасидан инсоний ва хизмат бурчини ажратиб, жой-жойига қўя олишига ишонарди. Иван Ильичнинг ишлари фақат енгил, ёқимли, жозибалигина эмас, сеҳргарона давом этарди. Ора-сира чекар, чой ичар, озроқ сиёсат ҳақида, яна бироз умумий ишлар юзасидан, мавриди билан қарта тўғрисида, ҳаммасидан ҳам лавозимларга тайинлашлар борасида суҳбатлашарди. Ҳорғин, аммо оркестрда ўз партиясини биринчи скрипкада муваффақиятли ижро этган моҳир созанда кайфияти билан уйига қайтарди. Уйда қизи ойиси билан қаергадир кетган ёки уларникига кимдир келган бўларди; ўғли гимназияда, дарсларни репетитор кўмагида тайёрлайди ва гимназияда қандай ўқитишса, шу даражада таҳсил олади. Ҳаммаси яхши эди. Тушликдан кейин, агар меҳмонлар бўлмаса, Иван Ильич баъзан одамлар тилдан қўймайдиган китоблардан ўқир, оқшомлари эса иши билан машғул бўлар, қоғоз титкилар, қонунлар билан танишар, суд кўрсатмаларини қонун талаблари билан солиштирарди. Бу машғулотлар унга зерикарли ҳам, ёқимли ҳам туюлмасди. Қарта ўйналганда-ку, бошқа гап, лекин ишлаш барибир бир ўзи ёки хотини билан ўтиргандан кўра яхши эди. Иван Ильичга ҳуш ёқадиган дамлар мавқеи баланд эр-

как ва аёлларни чорлаб уюштирган чортанг давралар — дилкаш тушликлар эди, шунчаки одми суҳбатдошлардан фарқ қилмайдиган, маълум даражага эришган одамлар билан вақт ўтказишлардан унинг меҳмонхонаси файзга тўлиб кетгандек туюларди.

Бир сафар уларникида ҳатто базм бўлди, рақсга тушдилар. Иван Ильич учун ҳаммаси ёқимли, ҳаммаси яхши эди, фақат хотини билан торт ва конфетлар борасида катта жанжал чиқди: Прасковья Фёдоровнанинг ўз мўлжаллари бор эди, Иван Ильич эса қаттиқ туриб, қиммат сотади-ган қандолатфурушдан харид қилишни талаб қилди; анчагина торт олдилар, ортиб қолди ва шундан жанжал чиқди, қандолатфурушнинг баҳоси эса қирқ беш рубль эди. Жанжал каттариб кетди ва кўнгилсиз тус олди, Прасковья Фёдоровна эрига: «Аҳмоқ, заҳар», деди. Эр бошини чангаллаб қолди ва баногоҳ юраги унга ажрашиш ҳақида эслатгандек бўлди. Бироқ базм хушчақчақ ўтди. Яхши одамлар йиғилганди, Иван Ильич княгиня Труфонова ва унинг «Сен қайғумни ол» жамиятини тузиб машҳур бўлиб кетган синглиси билан рақс тушди.

Хизмат юзасидан мамнунлик худбинликни, ижтимоий ҳаётдан мамнунлик димофдорликни пайдо қилади, Иван Ильич учун эса ҳақиқий хурсандчилик қарта ўйинидан эди. У тан олардики, ҳаммасидан кейин,

қандайдир воқеалару ҳаётидаги нохушликнинг изидан хуш ёқадигани, барининг қаршисида шамдек ёниб турган мамнуният бу — яхши ўйинчилар, ҳуда-беҳудага бақиравермайдиган ҳамтовоқлар билан қарта ўйнаш, албатта, мудом тўртовлон (беш киши бўлса, менга ёқади, деб турсанг ҳам ўйин қийин кечади) иштирокида ақлли ва жиддий ўйин (агар қўл келиб турса), кейин кечки овқат билан бир бордоқ вино ичиш. Кичикроқ ютуқдан кейин (каттаси ёқмайди!) Иван Ильич оромбахш кайфият билан уйқуга ётарди.

Улар шу тарзда умргузаронлик қилишарди. Теваракларида энг мақбул одамлар йиғилган, эътиборли шахслар, ёшлар ҳам келиб-кетиб туришарди.

Даврадаги танишларидан эр ҳам, хотин ҳам, қиз ҳам бутунлай рози, атрофларида хира пашшадек айланиша бошлаган, садоқатларини изҳор этиш учун ҳатто японча таомлар тайёрлаб келишга киришган ҳар хил танишларию дўстларидан узоқлашишди. Тез орада хира пашшалар тарқаб кетди ва Головинлар атрофида энг яхши дўстлар қолди. Ёш йигитлар Лизенка атрофида ўралаша бошлашди, айниқса, суд терговчиси Дмитрий Иванович Петришевнинг ёлғиз ўғли, меросхўри анча айланишиб қолдики, бу масалада Иван Ильич Прасковья Фёдоровна билан жиддий гаплашиб олди: уларни тройка¹да сайр

¹ *Тройка* — бу ерда: уч отли извош.

қилишга юборишса ёки уйда хонаки спектакль ташкил этишса қандай бўларкин? Улар шундай яшашарди. Ҳаммаси шундай давом этарди ва жуда ёқимли эди.

4

Ҳаммаси кўнгилдагидек давом этарди. Иван Ильич баъзан шикоят қилиб қоладиган оғзидаги ачқимтил, ёқимсиз таъм ва ошқозонининг чап тарафи санчиб туришини ҳам кўнгилсизликка йўйиб бўлмасди.

Аммо бу нохушлик ортиб борди, оғрик ҳам ўтиб кетмади ва шууридан биқинидаги доимий сирқираш сезими ҳамда кайфиятининг бадбинлигини чиқариб ташлаёлмади. Кайфиятидаги бадбинлик борган сари кучайиб, Головинлар оиласида қарор топган файзли турмуш тарзини ҳам издан чиқара бошлади. Эр хотин билан тез-тез жанжаллашадиган бўлиб қолди ва бундай доимий машмашалар оилавий тароват ҳамда жозибани барбод қилди, фақат одоб меъёрлари аранг жон сақлаб турарди. Яна жанжал мунтазам тус олди. Яна эр ва хотин алоҳида-алоҳида ўтиришгандагина эркин нафас оладиган бўлишди.

Энди Прасковья Фёдоровна ҳеч тортинмай, асоссиз равишда эрининг феъли оғирлигидан ёзғирадиган бўлди. Ўзига хос ҳамма нарсани бўрттириб гапириш одатидан келиб чиқиб, у эри бошиданок шунақа итфеъл бўлганлигини, фақат ўзининг бар-

доши билан йигирма йиллик бу азобни енгиб келганлигини такрорлай бошлади. Рост гап ҳам шу эдики, энди жанжаллар эр томонидан келиб чиқарди. Унинг инжиқликлари ҳар доим тушлик пайтида, кўпинча шўрвани тановул қилиши билан бошланарди. Ҳали идишларнинг синиғига кўзи тушиб қолар, ҳали овқатнинг таъми ёқмас, ҳали ўғлининг столга тирсаклаб ўтиргани гашига тегар ёки қизининг соч турмагидан жиғибийрони чиқарди. Буларнинг ҳаммасида Прасковья Фёдоровнани айбларди. Прасковья Фёдоровна бошида эътироз билдириб, бунақа бачканалик қилаверма, деб айтди, лекин эри барибир тушлик пайти бир-икки қилиқ кўрсатишини қўймади, бундан аёл унинг овқат пайтида жини қўзийдиган касали борлигини тушуниб етди ва ўзига таскин берди; ортиқ эътибор бермай қўйди-да, фақат тезроқ овқатланиб, туриб кетадиган бўлди. Прасковья Фёдоровна бутун бардошини ишга солиб, мураса йўлини тутди. Эрининг қабих феъл-атворга эгалигини тушуниб, ўзига раҳми келиб кетди. Ўзига раҳми келган сайин эрига нисбатан нафрати ортиб бораверди. Ҳатто унинг ўлимини тилашгача бориб етди, аммо буни хоҳламади, негаки унақада тирикчилик манбаидан ажралиб қоларди. Бу нарса унинг баттар жиғибийронини чиқарарди. Шунчалар чорасиз эдики, ҳатто эрининг ўлими ҳам уни бу кўргиликдан халос қила

олмасди, ҳамма захрини ичига ютди, шу тарзда юраги зардобга тўлиб бораверди.

Навбатдаги жанжалдан сўнг, бу гал Иван Ильич бутунлай ноҳақ эди, буни ўзи ҳам тан олди ва ўзига келгач, ҳақиқатан ҳам хотинининг жиғига тегадиган бўлиб қолганини, бу касаллик эканини очиқ эътироф этди, хотини касаллиги рост бўлса, даволаниш лозимлигини айтди ва таниқли бир шифокорга бориб учрашишни қистай бошлади.

Эр шифокор ҳузурига борди ҳам. Ҳаммаси ўзи кутгандек бўлиб чиқди; ҳаммаси рисоладагидек бажарилди. Кутиш, ўзига суд амалиётидан таниш бўлган қоғоз тўлдиришларни, албатта, бу гал дўхтир тўлдирди; томир кўриш, юракни эшитиш, олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар ва кераксиз жавоблар, кейин эса «модомики» сиз бизга мурожаат қилибсизми, биз хизматингизга тайёrmиз, қабилидаги сохта илтифот. Ҳаммаси худди суддагидек эди. Судланувчилар унинг қаршисида қандай кўринишда намоён бўлса, таниқли дўхтир уни шундай алпозда кутиб олди.

Дўхтир айтди: у-булар ва анов-мановлар кўрсатяптики, сизнинг ичингизда фалон нарсa бўлган; агар бу текширувлар давомида тасдиқланмаса, маълум бўладики, ахволингиз мановнақа. Агар бунақа чиқиб қолса, унда... ва ҳоказо. Иван Ильич учун битта савол ҳаммасидан муҳим эди: унинг

аҳволи хавфлими ёки ташвишга ўрин йўқми? Дўхтир бундай кўндаланг қўйилган саволни айланиб ўтди. Дўхтирнинг нуқтаи назарича, бу савол жуда сийқа ва муҳокама қилишга арзимаydi; фақат буйракнинг ўрнидан кўчгани, шиллиқ пардасининг яллиғланиши ҳамда кўричакда ўзгариш тахмин қилинмоқда. Бу ўринда Иван Ильичнинг ҳаёти ҳақида гап кетаётгани йўқ, гап қимирлаб қолган буйрак ва кўричак устида айланмоқда. Бу борадаги мунозарага чек қўйиб, дўхтир Иван Ильичнинг кўз олдида ақлини чақмоқдек ишлатганча, асосий муаммо кўричакдан, деб ҳукм қилди ва хулоса ясаб дедикки, кейинчалик пешобнинг таҳлилидаги янги аломатларни маълум қилиши мумкин ва шунда иш қайтадан кўрилади. Ҳаммаси худди Иван Ильич судланувчилар билан қандай муносабатга киришса, ёрқин бир тарзда айнан шундай такрорланаётганди. Дўхтир ҳам кўзойнагининг устидан тантанавор оҳангда судланувчидан юқорига қараб, ёрқин бир тарзда ўзининг якуний сўзини маълум қилди. Дўхтирнинг якуний сўзидан Иван Ильич шундай хулосага келдики, аҳвол ёмон, дўхтирга, қолаверса, ҳаммага барибир, фақат унга ёмон. Бу хулоса Иван Ильичда ўзига нисбатан ҳамдардлик туйғусини кўзғаб, жуда ёмон таъсир қилди, шу билан бирга, юрагида шундай муҳим масалада пинагини бузмаган бепарво дўхтирга нисбатан ғазаб жўш урди.

Лекин у ҳеч нима демади, ўрнидан турди, стол устига пул ташлаб, чуқур хўрсинди-да:

– Биз, беморлар, сизларга тез-тез ўринсиз саволлар бериб турсак керак, – деди. – Умуман, бу касаллик хавфлими, йўқми?

Дўхтир кўзойнагининг устидан бир кўзи билан қаттиқ тикилди, бу билан у: хой, судланувчи, агар савол беришни тўхтатмасангиз, мен сизни залдан ҳайдаб чиқариш юзасидан қарор чиқаришга мажбур бўламан, деяётгандек эди.

– Мен сизга муҳим ва керакли гапларнинг ҳаммасини айтдим, – деди дўхтир. – Қолганини кейинги таҳлиллар кўрсатади. – Дўхтир таъзим қилди.

Иван Ильич шошилмай кўчага чиқди, чанага ғамгин ўтирди ва уйига йўл олди. Йўл бўйи дўхтирнинг мавҳум ва тушунарсиз илмий тилда айтганларини хотирасида тиклаб, уларни оддий лафзга ўгиришга, мағзини чақиб, лоақал битта саволга жавоб топишга ҳаракат қилиб борди: менга ёмонми – жуда ёмонми ёки ҳали ҳеч нарса эмасми? Унга дўхтирнинг барча айтганлари аҳволининг жуда ёмонлигини тасдиқлаётгандек бўларди. Кўчадаги ҳамма нарса Иван Ильичга ёмон кўриниб кетди. Извошчилар ғамгин, уйлар ғамгин, йўловчилар, дўконлар ғамгин. Вужудидаги бир дақиқа ҳам тўхтамайдиган, симиллаган оғриқ дўхтирнинг тушунарсиз гаплари-

дан кейин бошқача, жиддий тус олди. Иван Ильич энди янги, оғир бир сезги билан унга қулоқ тута бошлади.

У уйига етиб келди ва хотинига гап қотди. Хотини қулоқ тутди, бироқ гапнинг ўртасида шляпа кийиб олган қизи кириб қолди: у ойиси билан отланиб турган экан. Қиз мажбуран ўтириб, бу зерикарли ҳикояни тинглашга тутинди, бироқ унинг гапларини охиригача эшитишга онаболанинг сабри чидамади.

— Яхши, мен жуда хурсандман, — деди хотини, — энди сен ўзингга қара, дориларни вақтида ичиб тур. Рецептни менга бер, ҳозир Герасимни дорихонага жўнатаман. — Прасковья Фёдоровна шундай дея кийимларини алмаштиргани чиқиб кетди.

У хотини хонадалигида нафасини ичига ютиб турди, чиқиб кетгач эса чуқур нафас олди.

— Нимаям дердим, — деди ўзича ғудраниб. — Ҳақиқатан ҳам ҳали ҳеч нарса эмасдир...

У дориларни ича бошлади, пешоб таҳлилидан сўнг ўзгариши тахмин қилинган бўлса-да, тавсияларга амал қилиб борди. Шу ўринда таҳлилдами ёки ўзини парвариш қилишидами, қандайдир чатоқлик содир бўлди. Бунни дўхтир билмаслиги керак — нима бўлганда ҳам у дўхтир айтган ниманидир бажармаган. Ё у эсдан чиқарган, ё ёлғон гапирган, ёки ундан ниманидир яширганлар.

Барибир Иван Ильич тавсияларга қатъий амал қилиб борди ва дастлабки вақтларда бу яхши таъсир қилди.

Дўхтир ҳузурига ташриф буюргандан кейин Иван Ильичнинг асосий машғулоти шифокор тавсиясида қайд этилган талаблардан келиб чиқиб, гигиенага қатъий амал қилиш, дориларни вақтида ичиш, бутун вужуди бўйлаб тарқалаётган оғриқни назорат қилишдан иборат эди. У бутун диққат-эътиборини одамга хос касалликлару одамга хос саломатликка қаратди. Унинг ҳузурида беморлар, вафот этганлар, соғайганлар тўғрисида, айниқса, уникига ўхшаган касалликдан гап очганларида ҳаяжонини яширишга интилиб эшитди, сўради ва дардига кўникишга интилди.

Оғриқ камаймади, аммо Иван Ильич ўртага шундай шарт қўйди: аҳволи яхшилиги ҳақида ўйлашга ўзини мажбур қилади. Ҳеч нарса ташвишга солмаган паллаларда у ўзини алдай оларди. Бироқ хотини билан даҳанаки жанг қилиб қолса, хизматда муваффақиятсизликка учраса, қартада омади юришмаса, оғриқ кучлироқ сезиладиган бўлиб қолди; авваллари бундай кўнгилсиз ҳолатларни, албатта, иллатларни енгаман, ютуқларга эришаман, зафар қучаман, деган сўзлар билан овунтириб, сездирмай ўтказиб ҳам юборарди. Энди эса ҳар қандай нохушлик унинг қўл-оёғини бўшаштириб юборар ва ғамга чўмдирарди. Ўзича, энди соғая бошланам-

да, дориларнинг таъсири билинаётган бир пайтда мана шу лаънати кўнгилхиралик етмай турувди, деб гижинарди. Яна бахтсизлигидан, уни хафа қилувчи ва нафратлантирувчи одамлардан дарғазаб бўлар ва бу ғазаб уни адои тамом қиладигандек туюларди, аммо ғазабланмай туролмасди. Афтидан, унинг ғазабини қўзғайдиган вазият ва одамлар соғлиғининг ёмонлашуви-га олиб келиши тайин эди, шунинг учун бундай ҳолатларга бепарво бўлиш лозим, бироқ Иван Ильич бутунлай тескари мулоҳаза юритарди: ўзига тинчлик керак, осойишталикка дахл қиладиган таъсирларни изга солиш лозим. Шундай дерди-ю, арзимаган нохушликдан ҳам фиғони чиқиб кетарди. Табобатга доир китобларни ўқиб, дўхтирлар билан маслаҳатлашавериб, аҳволи баттар ёмонлашди. Ёмонлашув шунчалик осойишта кечаётгандики, буни сезмасди ҳам: бугунги аҳволини кечадан фарқлолмасди. Дўхтирлар билан маслаҳатлашиб, аҳволи оғирлашиб кетаётганини билди, ҳатто бу жараён тезлашиб бормоқда. Шунга қарамай, дўхтирлар билан маслаҳатлашишдан тийилмади.

Бу ойда бошқа бир таниқли зот қабулида бўлди: таниқли хоним олдин нима дейилган бўлса, шуни такрорлади, фақат саволларни бошқачароқ қўйди. Бу зотнинг маслаҳатлари Иван Ильичнинг шубҳалари ва қўрқувини фақат кучайтирди, холос. Танишининг таниши – жуда яхши дўхтир –

касалликни бутунлай бошқача шарҳлади, соғайиб кетишига зўр бериб ишонтиришига қарамай, ўзининг саволлари ва тавсиялари билан Иван Ильични чалкаштириб юборди ва гумонларини кучайтирди. Го­меопатия¹ усули билан даволовчи шифо­кор касалликка мутлақо тескари ташхис қўйди ва дорилар берди, Иван Ильич бошқалардан яшириб, бир ҳафта дори­ларни ичди. Бир ҳафтадан кейин ҳеч қандай энгиллик сезмай, олдинги шифо ва ҳозирги давога ишончини йўқотиб, баттар тушкун ҳолга келди. Бир сафар таниш хоним иконаларнинг шифобахш хусусияти ҳақида сўз очиб қолди. Иван Ильич ўзини мажбур қилиб, диққат билан тинглади ва далилнинг тўғрилигига ўзини ишонтирди. Бу янгилик уни қўрқитиб юборди. «Наҳотки ақлим шунчалик за­ифлашиб қолган бўлса? — деди ўзига. — Бўлмағур гап! Ҳаммаси сафсата, буларга чалғимаслик, хушёрликни қўлдан бермас­лик, бир дўхтирни танлаб, унинг айтган­ларини оғишмай адо этиш лозим. Шундай қиламан ҳам. Тамом-вассалом. Ҳеч нар­сани ўйламайман ва ёзгача қаттиқ даво­ланаман. Шунда ҳаммаси аниқ бўлади. Энди иккиланишлар тугади!..» Булар­ни айтиш осон, бажариш эса анча муш­кул. Биқинидаги оғриқ кучайиб борди, гўё бешбаттар бўлаётгандек эди, энди

¹ Катта дозаси кишини касал қиладиган дорилар­дан оз-оз бериб даволаш усули.

тўхтовсиз оғрирди, оғзининг таъми баттар айниди, унга оғзидан ёқимсиз, бадбўй хид чиқаётгандек туюлди, иштаҳаси ҳам, дармони ҳам йўқ. Энди ўзини алдаб бўлмасди: Иван Ильичнинг ҳаётида янги, муҳим, олдин ўз аҳамияти билан ҳеч кўрилмаган жиддий воқеа содир бўлаётганди. Буни фақат унинг ўзи биларди, атрофидагилар гап нимадалигини тушунишмасди ёки тушунишни хоҳлашмасди, дунёда ҳаммаси олдингидек давом этаяпти, деб ўйлашарди. Булар ҳам Иван Ильични баттар қийнади. Уйдагилари – асосан, борди-келдини авж олдириб юборган она ва қиз – кўрдик, ҳеч нимани тушунишмади, хафалиги ва инжиқлиги учун унинг ўзини айбдор санаб, баттар хўрлигини келтиришди. Гарчи улар бу кайфиятларини яширин тутсалар-да, Иван Ильич ўзининг уларга халақит бераётганини кўриб турарди. Хотини унинг касаллигига бошқача ёндашмоқда эди, яъни эри нима деса ҳам, нима қилса ҳам, ўзини ундан йироқ тутди. Аҳвол тахминан мана бундай эди:

– Биласизми, – дерди аёл танишларига, – Иван Ильич рисоладаги одамлардай даволаниш тартибларига амал қилмайди. Ҳозир ҳафдориларни ичади ва нима буюрилган бўлса, ейди, вақтида ётади; эртасига эса, агар мен назорат қилмасам, дори ичишни эсдан чиқаради, осётр балиғини ейди (унга тақиқланган), ярим тунгача қарта ўйнайди.

– Э, қачон эди? – дейди Иван Ильич алам билан. – Бир мартагина Пётр Ивановичникида ўтирганмиз.

– Кеча-чи, Шебек билан?

– Барибир мен оғриқдан ухлаёлмайман...

– Нима бўлгандаям, бунақада сен соғаймайсан, фақат бизларни қийнаганинг қолади.

Зоҳиран, бошқаларнинг етказишича ва ўзи кўриб-билганидек, Прасковья Фёдоровнанинг эрининг касаллигига муносабати шу тарзда эди ва бунинг учун унинг ўзини айблар, дардини ортиқча дахмаза деб биларди. Иван Ильич сездики, бу ҳолат хотинида ихтиёрсиз пайдо бўлди, бироқ бундан ўзига ҳам осон эмас.

Судда Иван Ильич ўзига нисбатан ғалати муносабат қарор топаётганини сездди ёки сезаётганини ўйлади: гоҳ унга яқинда ўз ўрнини бўшатиб қўядиган одамдек қарашади; гоҳ атрофидагилар унинг қўрқинчли, дахшатли, қулоқ эшитмаган восвослиги устидан бараварига кулишади-лар ва ҳазил учун исталган жойга бошлаб борадиган ёки тортиб кетадиган баҳона топилгандек бўлади. Айниқса, ўзининг ўйноқилиги, сўзамоллиги ва жимжимадорлиги билан Шварц ўн йил олдинги масрур кунларни эслатиб, Иван Ильичнинг баттар аламини келтирар, жаҳлини чиқарарди.

Бир қўл ташлаш муддаосида дўстлар тўпланди, қур олиб ўтирдилар. Янги қартани олиб аралаштирдилар, чийладилар,

қарғани (улар еттита эди) қарғага тахлади-лар. Шериги айтди: кузирсиз, — ва иккита қарғани сақлаб турди. Кейин нима бўлади? Қулгили, мароқли хотима — қалпоқ. Бирдан Иван Ильич ўша жон олувчи оғриқни, оғзидаги ўша таъмни сезди ва унга шу холда қалпоқдан завқ олиб хурсанд бўлиш ажабтовур ёввойиликдек туюлиб кетди.

У қўлдоши Михаил Михайловичнинг шодон тарзда столга мушт туширганини ва қарта олишдан илтифот ила ўзини тийиб, уни Иван Ильич томонга суриб қўйганини, шу билан хурсанд қилиш мақсадида қўлини чўзмай турганини кузатди. «У нима деб хаёл қиляпти, шунчалик ожизманки, ҳатто қарта олишга ҳам мажолим етмайди, дебми?» — ўйлади Иван Ильич, кузирни унутиб қўйди, кузир картани юриб юборди ва қалпоқни қўлдан бой берди — ўйинда ютқазди, энг ачинарлиси, мағлуб бўлган Михаил Михайлович қақшаб қолди, унинг учун эса ҳаммаси бир чақа. Ҳамма нарсанинг қадрсизлигини хаёлга келтириш эса азоб.

Ҳамма унга қийин бўлаётганини кўриб турарди ва бундай таклиф қилишди: «Агар чарчаган бўлсангиз, ўйинни бас қиламиз. Дам олинг». Дам олиш? У ҳеч қачон чарчамайди, тинмай қарта суриб, барчани чарчатади. Ҳамма сукут сақлаб, ғамга ботиб қолади. Иван Ильич бу қора булутни ўзи таратганини билади ва тарқатиб юборолмайди. Улар кечки овқатни еб тарқалишади,

Иван Ильич эса зилдек хаёллари гирдобиде ёлғиз қолади. Унинг ҳаёти заҳарланган ва бошқаларнинг ҳаётини заҳарлаяпти, бу оғу камаймаяпти, аксинча, унинг бутун борлигини қамраб оляпти.

Ана шундай кайфият, боз устига, қаттиқ жисмоний оғриқ билан тўшакка кириш лозим ва оғриқдан туннинг кўп қисми уйқусиз ўтади. Эрталаб эса яна ўриндан туриш, кийиниш, судга бориш, гапириш, ёзиш, агар бирон жойга борилмаса, уйга қайтиш керак — ҳар бир дақиқаси азоб бўлган йигирма тўрт соатлик кеча-кундузни шу тахлит ўтказаетганди. Форат бўлиш арафасида якка-ёлғиз, ўзини тушунадиган, қадрига етадиган бирон кишисиз яшаётганди.

5

Шу йўсинда икки ой ўтди. Янги йил арафасида шаҳарга қайноғаси келиб, уларникига кўниб ўтди. Иван Ильич судда эди. Прасковья Фёдоровна харид қилгани чиқиб кетганди. Иван Ильич кабинетига кираркан, бу жойда жомадони билан ўрнашиб олган шодон ва соғлом қайнағасига дуч келди. Меҳмон Иван Ильичнинг қадам олиши билан хушёр тортиб, бошини кўтарди-да, унга бир зум анграйиб тикилиб қолди. Шу назар Иван Ильич учун бор манзарани намоён қилди. Қайнаға нимадир демоқчи бўлиб оғзини

очди-ю, тўхтаб қолди. Бу ҳаракат ҳаммасини тасдиқлади.

– Ажабо, ўзгариб кетибсиз?

– Ҳа, ўзгаришлар бор.

Шундан кейин Иван Ильич ўзининг кўриниши юзасидан қанча оғиз очмасин, у миқ этмади. Прасковья Фёдоровна келиб қолди, қайнаға опасининг олдига чиқди. Иван Ильич эшикни ёпиб, қулфлади-да, ўзини ойнага солди, олдин тўғридан, кейин қиялаб қаради. Хотини билан тушган катта суратини олди, уни ойнадаги акси билан таққослади. Ўзгариш жуда катта. Кейин қўлини тирсагигача шимарди, қаради, енгини туширди, юмшоқ ўриндиққа ўзини ташлади ва кўз олдида тун зулмати қуюқлашди.

«Керак эмас, керак эмас», – дерди у ўзича; сўнг ирғиб туриб, столга яқинлашди ва жилдни очиб, ишни ўқишга тутинди, бироқ ўқиёлмади. Эшикни очди ва танобий хонага чиқиб кетди. Меҳмонхонанинг эшиги ёпиқ эди, овоз чиқармай яқинлашди-да, ичкарига қулоқ тутди.

– Йўқ, сен ошириб юборяпсан, – дерди Прасковья Фёдоровна.

– Нимасини ошираман? Кўрмаяпсанми, у ўлаётган одам-ку, кўзига қара. Нур йўқ. Унга нима бўлган ўзи?

– Ҳеч ким билмайди. Николаев (*бу бошқа дўхтур эди*) нимадир деди, лекин мен билмадим. Лешетицкий (*бу машҳур дўхтур эди*) тескари гапни айтди...

Иван Ильич нари кетди, хонасига кирди, ётди ва ўйлай бошлади: «Буйрак, тинчимаган буйрак». У жами дўхтирларнинг буйрак қандай силжиши, қандай безовта қилиши ҳақида айтган гапларини эслаб кетди. У ҳиссиёт кучи билан бу нобакор буйракни тутиб олиш, жойига қўйиш ва маҳкамлашга интилди; хайтовур, бу қўлидан келмасди. «Йўқ, яна Пётр Ивановичга бораман». (Ўша танишининг дўхтир таниши бор эди) Қўнғироқни чалиб, отни тайёрлашни буюрди ва жўнашга ҳозирланди.

— Йўл бўлсин, Jean?¹ — хотини ўта дардчил ва ғайриодатий меҳрибон овоз билан сўради.

Бу кутилмаган ҳамдардлик уни қайғуга чўмдирди. Фамгин нигоҳини хотинига қадади.

— Менга Пётр Иванович керак.

Шу билан дўхтир таниши бор танишиникига йўл олди. У билан дўхтирникига боришди. Дўхтир уни ўтқазиб қўйиб, узоқ суҳбат қилди. Барча анатомик, физиологик тафсилотлар билан танишган дўхтирнинг фикрича, нима рўй берганини у тушуниб етган.

Кўричак билан жиндай бир нарса, арзимаган нарса содир бўлган. Буни тўғрилаш қийин эмас. Бир аъзо фаолияти кучайтирилиб, бошқа аъзо фаолияти заифлаштирилади, шундай қилинганда сўриш юзага

¹ *Jean* (Жан) — русча «Иван» исмининг французча талқини.

келади ва ҳаммаси изга тушиб кетади. У тушликка бироз кечикди. Тушлик қилди, яйраб суҳбатлашди, лекин анчагача ишлагани кабинетига ўтгиси келмади. Нихоят, кабинетига кирди ва шу зумда ишга фарқ бўлди. Ишни ўқиди, ишлади, аммо хаёлининг тубида чўкиб ётган, қотиб қолган бир ишни ортга суриб қўяётганлиги ҳақидаги фикр тинчлик бермаётганди. Юмушларини тугатгач, бу қотиб қолган иш кўричак муаммоси эканини эслади. Бироқ бунга эътибор бермади-да, чой ичгани меҳмонхонага йўл олди. Меҳмонлар бор экан, суҳбатлашдилар, фортепиано чалдилар, кўшиқ куйладилар; қизининг ардоқли куёви, суд терговчиси ҳам бор экан. Прасковья Фёдоровнанинг фикрича, Иван Ильич оқшомни бошқалардан кўра қувноқроқ ўтказди, аммо у бир дақиқа ҳам кўричак муаммоси юзасидан қотиб қолган ишни унутолмади. Соат ўн бирда хайрлашди-да, бўлмасига кириб кетди. У касалланганидан буён кабинетининг ёнидаги кичкина хонада бир ўзи ухларди. Ичкарига кириб, ечинди, Эмиль Золянинг романини қўлига олди, аммо ўқимади, ўйга чўмди. Унинг хаёлидан қадрдон кўричакнинг тузалиб қолиши ҳақидаги фикр ўтди. Сўрилса, чиқариб ташланса, меъёридаги фаолияти тикланса. «Ҳа, ҳаммаси шундай бўлади, — деди ўзича. — Фақат табиатга кўмаклашиб юбориш лозим». Дори эсига тушиб қолди, ўрнидан

турди, ичди, дорининг қандай шифо ато этаётганини, оғриқни йўқотаётганини ҳис этиб, ёнбошлаб ётди. «Фақат дорини меъёрида ичиш ва нохуш таъсирлардан қочиш керак; мен энди ўзимни яхши, ҳатто жуда яхши ҳис қиляпман». У биқинини пайпаслаб кўрди, оғриқи сезмади. «Ҳа, сезмадим, тўғри, жуда яхши». У шамни ўчирди ва ёнбоши билан ётди... Кўричак сўриляпти, тузаялпти. Бирданига у яна ўша таниш, симиллаган, зирқираган оғриқни туйиб қолди. Оғзида ҳам ўша лаънати таниш маза. Юраги ўйнаб кетди, боши ғувиллади. «Э Худо, э Худо! — ғудранди. — Яна, яна, ҳеч қачон тўхтамайди». Бирданига дунё остин-устун бўлиб кетди. «Кўричак. Буйрак, — деди ўзича. — Гап кўричакда ҳам, буйракда ҳам эмас, балки ҳаёт ва... ўлимда. Ҳа, ҳаёт бор, у ўтяпти, ўтяпти, мен уни тутиб қололмаяпман. Ҳа. Ўзни алдаш нимага керак? Нима, ўзимдан бошқа ҳеч кимга маълум эмасми, ўламан, фақат масала ҳафталарда, кунларда, балки ҳозир ҳал бўлиши мумкин. Қачондир ёруғлик бор эди, энди зулмат. Қачондир мен шу ерда эдим, энди у ерга... Қаерга?». У музлаб кетди, нафаси тўхтади. Фақат юрагининг уришини эшитиб турди.

«Мен ўламан, хўш, бу билан нима рўй беради? Ҳеч нарса бўлмайди. Агар ғойиб бўлсам қаерга кетаман? Наҳотки ўлим? Йўқ, хоҳламайман». Ўрнидан туриб кетди, шамни ёқмоқчи бўлди, қалтироқ

кўллари билан пайпасланди ва шамдонда-
ги шамни полга тушириб юборди, изига
қайтиб, ўзини ёстиққа ташлади. «Нима
учун? Барибир, — очик кўзлари билан
қоронғиликка тикилиб гапирди ўзича. —
Ўлим. Ҳа, ўлим. Улар ҳеч нимани бил-
майди, билишни хоҳламайди, шафқат ҳам
қилмайди. Улар ўйин қилади. (Қулоғига
эшик ортидан, узоқлардан таралаётган
кулги овозлари ва қийқириқлар чалинди.)
Уларга барибир, аммо улар ҳам ўлади.
Аҳмоқлар. Мен олдинроқ, улар эса кейин.
Улар мамнун бўлишяпти. Ҳайвонлар!»
Ғазаб уни бўғиб қўйди. Унга жуда қийин,
кўтариб бўлмайдиган даражада оғир бўлиб
кетди. Бироқ доимо бундай даҳшатли
қўрқув гирдобиди ҳам қолиб бўлмасди. У
ўрнидан турди.

«Нимадир жойида эмас; ўпкани босиб
олиш керак, ҳаммасини бошидан ўйлаб
кўриш керак». У ўйлай бошлади. «Ҳа,
касалликнинг бошланиши. Биқинимни
уриб олганимда ҳеч ўзгариш йўқ эди, ке-
ча қандоқ бўлсам, бугун ҳам, эртасига
ҳам шундоқ эдим, кейин биқиним симил-
лаб қолди; жиндай безовта қилди, кейин
кўпроқ, кейин дўхтир, кайфиятим бу-
зилди, ранж-алам, яна дўхтир; мен эса
жар ёқасига тобора яқинроқ кела бош-
ладим. Қувват оз. Яқинроқ, яқинроқ.
Чўпдек қуриб қолдим, кўзимда нур йўқ.
Бирданига ўлим васвасаси, мен эса ичак
ҳақида ўйлайман. Ичакни суробга келти-

риш ҳақида ўйлайман, бу эса ўлим дегани. Наҳотки ўлим?» Яна қўрқув гулу қилди, у ҳаллослаб, кажава бўлиб қолди, гугурт излай бошлади, тирсаги билан қутига тиралиб қолди. Қути халақит берди ва оғритди, бундан ғазаби қўзғади, ўкинч билан уни итарганди, қути унинг устига ағнаб тушди. У елкаси билан ерга қапишганча, умидсиз бўғилиб ётаркан, ўлимни кутди.

Бу пайтда меҳмонлар тарқалаётганди. Прасковья Фёдоровна уларни кузатишга чиққанди. Нимадир қулаб тушганини эшитиб, хонага кирди.

– Сенга нима бўлди?

– Ҳеч нарса. Билмасдан туртиниб кетдим.

Аёл чиқиб кетди ва шам олиб келди. У кўзларини хотинига қаттиқ тикканча, бир чақирим югуриб келган одамдек оғир-оғир нафас олиб ётарди.

– Сенга нима бўлди, Jean?

– Ҳе...ч нар...са. Тур...тиниб кет...дим. – «Гапириб нима қилдим. У барибир тушунмайди», ўйлади Иван Ильич.

Ростдан ҳам у тушунмади. Эрини кўтариб қўйди, шамни ёқди ва шошганча чиқиб кетди: меҳмонларни кузатиб қўйиши керак эди.

Қайтиб кирганида эри чалқанча тушган кўйи шифтга термилиб ётарди.

– Нима бўлди, мазанг қочдимми?

– Ҳа.

Аёл бошини ирғаб қўйди, ўтирди.

– Биласанми, Жаан, менимча, Лешетицкийни уйга чақириш керак.

Таниқли шифокорни уйга чақириш пулни аямаслик дегани эди. Бемор аччиқ кулимсираб «Йўқ», деди. Аёл эрининг ёнига ўтириб, пешанасидан ўпди.

Иван Ильич хотини ўпаётганида қалбининг бутун нафрати билан уни ёмон кўриб кетди, уни итариб юборишдан ўзини аранг тийди.

– Хайр. Худо ёрлақасин. Ухларсан.

– Ҳм.

6

Иван Ильич ўлаётганини сезиб турар ва доим асабий ҳолатда бўларди.

Ич-ичидан шуни англаса-да, ўлимга кўникиш у ёқда турсин, ҳатто нега бундай бўлаётганини тушунолмасди, ҳеч қачон тушуниб етмасди.

У Кизеветтер¹ мантиғида шундай силлогизмни ўқиганди: Кай – одам, одамлар ўлимга маҳкум, шундай экан, Кай ҳам ўлимга маҳкум. Лекин бу мантиқ Кайга нисбатан тўғри, зинҳор Иван Ильичга эмас. Кай – оддий бир одам, десак, бу хулоса мутлақо адолатли, Иван Ильич эса шунчаки одам эмас, ҳар доим барча жонзотлардан жуда-жуда фарқ қилувчи алоҳида

¹ Иоганн Кизеветтер (1766–1819) – олмон мантиқшуноси ва файласуфи.

инсон эди; у болаликнинг, ўсмирликнинг, ёшликнинг жами шодликлари, изтироблари, хаяжонлари билан, ота-онаси, Митя ва Володя, ўйинчоқлари, извошчи, энага, кейин Катенька билан бирга бўлган Ваня эди. Ахир Кайга у жуда севган, чарм қопланган коптокчанинг ҳиди танишмиди? Ахир Кай онасининг қўлини шундай меҳр билан ўпган ва онасининг кўйлак бурмалари Кайга майин шивирлаганмиди? У ҳуқуқшуносликда ҳолва талашиб тўполон қилганмиди? Кай унингдек севилганмиди? Кай мажлисларни унингдек олиб боролармиди?

«Кай ўлимга маҳкум ва унга ўлиш қонуний, бироқ мен, Ваня, Иван Ильич, ўзимнинг барча ички туғёнларим, ўйларим билан ўлишим – бу бошқа масала. Ўлим чангалига тушишим мумкин эмас. Бу жуда даҳшатли бўларди».

Унга шундай туюларди.

«Агар қисматимга Кай сингари ўлиш битилганда, буни олдиндан сезардим, ботиний овоз шуни айтарди, лекин менда бундай бўлмади-ку; мен ва дўстларим – ҳаммамиз бунинг Кай билан юз берганидек эмаслигини тушуниб турардик. Энди эса аҳвол бу! – дерди у ўзига-ўзи. – Бўлиши мумкин эмас. Мумкин эмас, лекин... мумкин экан. Бу ёғи қандоқ бўлди? Буни қандай тушуниш керак?»

Чиндан ҳам у тушунолмасди ва ёлғон, нотўғри, ёқимсиз бу фикрдан қутулолмасди,

уни бошқа, тўғри, соғлом фикрлар билан ситиб чиқаришга интиларди. Лекин шу фикр фақат фикр эмас, ҳақиқатдек қайта пайдо бўлар ва қаршисида туриб оларди.

У нажот топиш илинжида бу фикрнинг ўрнига навбати билан бошқа ўйларни чорлай бошлади. Ўлим ҳақидаги хаёлларни қувган бурунги тафаккур тарзига қайтишга уринди. Бироқ – ғалати ҳолат – олдин нима ўлим туйғусини тўсган, ёпган, йўқотган бўлса, энди ҳеч бири ўшандай қилолмасди. Кейинги пайтларда Иван Ильич ўлим ваҳимасини яшириб турувчи илк фикрлаш тарзини тиклашга кўп уринди. Баъзан ўзига шундай дерди: «Иш билан шуғулланаман, ахир унга ҳаётимни бағишладим-ку». Алқисса, у кўнглидаги барча шубҳаларни итқитиб, судга йўл олди; ўртоқлари билан суҳбатларда иштирок этди ва эски одати бўйича ёйилиб, одамлар тўдасига ўйчан нигоҳ ташлаб, озиб кетган қўллари билан эмандан ясалган оромкурсининг суянчиғига таяниб, ўртоғига худди олдингидек энгашиб, қоғозни суриб қўйиб, қулоғига шивирлаб, кейин бирдан кўзини жаланглатганча, тик қараб таниш сўзларни айтди ва ишни бошлади. Туйқус биқинида оғриқ турди ва мажлисининг авж палласига сира эътибор қаратмай, *ўзининг* қон қақшатувчи ишини бошлади. Иван Ильич берилиб тинглар, оғриқ ҳақидаги фикрдан ўзини чалғитарди, лекин дард симиллашда давом этар, қаршисида туриб

олиб, унга термиларди, гўё. Иван Ильич қотиб қолди, кўзидаги чўғ ўчди ва яна ўзидан сўрай бошлади: «Наҳотки, фақат у ҳақ?» Ўртоқлари ва қўл остидаги ходимлар ҳайрат ва надомат билан кўриб турардиларки, шундай моҳир, тажрибали қози адашиб кетяпти, хатоларга йўл қўймоқда. У силкиниб ҳушига келишга интилди, мажлисни нари-бери тугатди-да, энди йиғилишларни олдингидек олиб бора олмаслиги, яшириб келган дарди ўзини ҳам бошқалар назаридан, оламидан бекитиб қўяётганини ҳис этиб, тушкун кайфиятда уйига қайтди; қозилик фаолияти билан ундан қутулишнинг иложи йўқлиги аниқ эди. Ҳаммасидан ёмони шу эдики, дард уни бирор нима қилишга ундас, фақат диққатини тортиб, оғриқнинг кўзига тик қараганча айтиб бўлмас даражада азоб чекишга мажбур этарди.

Иван Ильич бундай ҳолатдан қутулиш учун ўзга таскин, ўзга ниқоб излади, бундай ниқоблар ҳам қисқа муддатга уни қутқаргандек бўлди, аммо зум ўтмай оғриқ нур каби уларнинг ичидан сизиб ўтар, уни ҳеч нарса тўсиб қололмасди гўё.

Бир сафар, кейинги кунларнинг бирида, у меҳмонхонага, ўша ўзи тузаган, йиқилиб тушган (буни ўйлаш заҳарханда кулги қўзғарди), ўзи уни тахтлашда ҳаётини қурбон қилган (негаки, касаллигининг бошланишига ўша йиқилиб тушган-

даги лат ейиш сабаб бўлганди), хонага кирди ва локланган столнинг бир чети нима биландир қирилганини кўрди. Бунинг сабабини излай бошлади ва четга суриб қўйилган альбомнинг бронзадан ясалган беаги қийшайиб қолганини пайқади. У ўзига кадрдон, ўзи меҳр билан тузган альбомни олди, қизи ва ўртоқларининг ишқиртлигидан алами тошди, альбомнинг варақлари йиртилган, суратлар букланди. Альбомни ҳафсала билан тартибга келтириб, безакни тўғрилаб қўйди.

Кейин альбомлар солинган жавонни бошқа бурчакка, гуллар ёнига ўрнатиш фикри ҳаёлига келди. Хизматкорни чақирди: қизими, хотиними ёрдамга келишди; улар рози бўлишмади, тортишдилар, *у* баҳслашди, жаҳли чиқди; барибир ҳаммаси яхши эди, негаки, *анов* ҳақида эсламади, *у* кўринмади.

У уриниб турганда бирданига хотини ишни расво қилди: «Тўхта, одамлар силжитади. Яна ўзингга бир балони ортирасан», шунда ногаҳон *у* ниқоб ортидан эласланиб кўриниб кетди, уни аниқ кўрди. Иван Ильич умид қилдики, *у* ўтиб кетади, бироқ беихтиёр биқини зирқиради, *у* жойида ўтирибди, шу жойни безовта қияпти, энди унутолмайди, *у* гуллар ортидан юзсизларча Иван Ильичга боқиб турибди. Муддаоси нима?

«Рости, худди шу ерда, манави парда ортида ҳужумда жон таслим қилгандек

ҳаётимни бой бердим. Наҳотки? Қандай даҳшатли ва аҳмоқона қисмат! Бундай бўлиши мумкин эмас! Мумкин эмас, лекин бўляпти».

Иван Ильич кабинетга кириб ўринга чўзилди ва *у* билан ёлғиз қолди. Кўзи кўзига тушиб турибди, *у* билан қиладиган иш йўқ. Фақат *унга* термилиш ва қўрқувдан музлаш қолди.

7

Иван Ильич дардга чалинганининг учинчи ойида шундай вазият юзага келдики, буни пайқамаслик мумкин эмасди, негаки, қадам-бақадам шунга борилаётганди, хотини, қизи, ўғли, хизматкорлар, танишлар, дўхтирлар, энг муҳими, унинг ўзи — билдиларки, Иван Ильичга нисбатан бошқаларнинг бор қизиқиши шундан иборат эди: ниҳоят, *у* яқинда жойини бўшатади, ўзининг мавжудлиги билан юзага келган қисинишдан тирикларни халос этади ва ўзи ҳам жами қийноқлардан халос бўлади.

У қушуйқу бўлиб қолди; *унга* афюн бердилар ва морфин пуркай бошладилар. Бу муолажалар кор қилмади. Бошида ярим уйқу ҳолатида ҳис этган маънисиз қўмсаш кайфиятидан биров ўзига келгандек бўлди, аммо кейинроқ бу ҳам олдингидек, ҳатто *ундан* ҳам баттар эзадиган кучлироқ оғриққа алмашди.

Унга дўхтирларнинг тавсияси билан алоҳида овқат тайёрладилар, бироқ бу таомлар унинг учун бемазадан бемаза, ёқимсиздан ёқимсиз туюлди.

Ичини бўшатиши учун ҳам махсус мослама ясаб беришди, ҳар сафар бу ҳам азобли кечарди. Азоб ифлосликдан, ёқимсизликдан, бадбўй хиддан ва бу юмушда бошқа бировнинг иштирокидан эди.

Лекин шу хижолатли ишда Иван Ильичга юпанч ҳам топилди. Ахлатни олиб чиқиш учун ошхона хизматчиси Герасим келарди.

Герасим покиза, соғлом, шаҳар маишатида семириб қолган ёш йигит эди. Ҳар доим қувноқ, очиқ кўнгил. Бошида русча кийинган, тартибли бу боланинг ўзига ярашмаган юмуши Иван Ильични ажаблантирди.

Бир сафар у тувакдан турди-ю, иштони кўтаришга мадори етмай, юмшоқ оромкурсига қулаб тушди ва ўзининг яланғоч, этлари тиришиб қолган сонига тикилиб қолди.

Атрофга катта этигидан таралаётган ёқимли қорамой ҳидини анқитиб, қишнинг тоза ҳавосини олиб, мовут пешбанд таққан, бақувват билакларида шимарилган янги чит қўйлак кийган Герасим енгил одимлар билан кириб келди-да, одатдагидек, беморни хижолат қилмасликка уриниб, юзидан ҳаёт завқи ва латофати уфуриб турганча тувакка яқинлашди.

– Герасим, – аранг гапирди Иван Ильич.

Герасим қандайдир дағалликка йўл қўйгандек титраб кетди ва илдам ҳаракат билан ўзининг навқирон, ёқимтой, содда, тароватли, энди тук қоплай бошлаган рух-сорини бемор томон ўгирди.

– Нима хоҳлайдилар?

– Сенга, ўйлашимча, ноқулай. Мени маъзур тут. Бошқа иложим йўқ.

– Хижолат бўлмасинлар, – Герасим кўзлари чақнаб оппоқ, соғлом тишларини кўрсатди. – Бундан нега азият чекасиз? Тобингиз йўқ-ку.

Герасим чаққон, кучли қўллари билан одатдаги ишини бажарди-да, шипиллаб чиқиб кетди. Беш дақиқадан сўнг яна ўшандай шипиллаб қайтиб келди.

Иван Ильич ҳамон ўриндикда ўтирарди.

– Герасим, – деди у йигит тозалаб ювилган тувакни жойлаштираркан, – илтимос, менга ёрдамлаш, яқинроқ кел. – Герасим борди. – Мени кўтар. Бир ўзимга оғир, Дмитрийни жўнатиб юборгандим.

Герасим яқинлашди; қандай енгил кириб келган бўлса, шундай енгил ва чаққонлик билан бир қўлида хожасини кўтарди, нариги қўли билан иштонини тўғрилаб, турғазиб қўймоқчи бўлди. Аммо Иван Ильич ўзини диванга ўтқазишни сўради. Герасим қийинчиликсиз, гўё эркалатгандек уни опичлаб, диван олдига олиб борди ва ўтқазиб қўйди.

– Раҳмат. Қандай яхши. Ҳаммасини... тез, чаққон бажарасан.

Герасим яна табассум қилди ва кетишга чоғланди. Иван Ильичга у билан бирга қолиш ёқаётганди, қўйиб юборишни хоҳламади.

— Илтимос, анов стулни мен томон сур. Йўқ, мана буни, оёғим тагига. Оёғим тепароқ турса, ёқяпти.

Герасим стулни келтириб, тақиллатмай қулай ўрнаштирди ва Иван Ильичнинг оёғини кўтариб, устига қўйди; Герасим оёғини юқори кўтарган пайтда Иван Ильичга анча ёқимли туюлгандек бўлди.

— Менга оёғимнинг юқори туриши ёқяпти, — деди Иван Ильич. — Анов ёстикни ҳам шу ерга қўй.

Герасим шундай қилди. Яна оёқни кўтариб ёстикни жойлаштирди. Яна Иван Ильичга Герасимнинг оёғини баланд тутиб туриши ёқди. Оёқни туширганда яна ёмон бўлди.

— Герасим, — деди у хизматкорга, — сен ҳозир бандмисан?

— Ҳеч қандай ишим йўқ, — жаноблар билан гаплашишнинг ҳавосини олган шаҳарликларга ўхшаб жавоб берди Герасим.

— Яна нимадир қилишинг керакми?

— Нимаям қилардим? Ҳаммасини бажардим, фақат эртанги кунга ўтин ёриш қолди.

— Оёғимни шундай юқори кўтариб тур, майлими?

— Бажонидил. — Герасим оёқни юқори кўтарди, шундай ҳолатда Иван Ильич оғриқни сезмаётгандек бўлди.

– Ўтин нима бўлади?

– У ёғидан безовта бўлманг. Ҳаммасига улгурамин.

Иван Ильич Герасимга оёғини ушлаб ёнида ўтиришни буюрди ва хизматкор билан у ёқ-бу ёқдан сўзлаша бошлади. Ажабо, Герасим оёқни ушлаб турганда оғрик босилгандек туюлди.

Шундан кейин баъзан Герасимни чақирадиган, оёқни елкасида тутиб туришга қистайдиган бўлди, у билан гаплашиш Иван Ильичга ёқарди. Герасим Иван Ильични аяганидан буларнинг ҳаммасини юракдан чиқариб, тез, чаққон ва жўнгина адо этарди. Бошқа одамларнинг саломатлиги, ҳаётсеварлиги, хушчақчақлиги Иван Ильичнинг ғаразини қўзғарди; фақат Герасимнинг ҳаётсеварлиги ва хушчақчақлиги Иван Ильичнинг ғашини келтирмас, аксинча, тинчлантирарди.

Иван Ильични азоблайдиган, негадир ҳамма томонидан тан олинган ёлғон, бу — у фақат касал, аммо ўлмайди, хотиржам даволанса бўлгани, шунда ҳаммаси изига тушиб кетади, деган сафсата эди. У эса яхши билардики, нима қилмасинлар, баттар жон олувчи оғрик ва охирида ўлимдан бошқа ҳеч нима рўй бермайди. Бу ёлғон уни ёмон қийнарди, шундай қийнардики, бу машъум хулосани улар ҳам, Иван Ильич ҳам билади, бироқ тан олишни хоҳлашмасди, боз устига, унинг аянчли ҳолати юзасидан яна

ёлғон гапириб, унинг ўзини ҳам бу алдовга кўнишга мажбур қилишарди. Паймонаси олдидан уни ўзи ҳақидаги сафсатага ишонтиришлар, меҳмондорчиликлар, пардалар, тушликдаги осётр... — ҳаммасининг қатига унинг ўлимини қўрқинчли тантанадек суқиб киритишга мўлжалланган ёлғон Иван Ильич учун шафқатсиз азоб эди. Ажабки, кўп марта унга ўз қилиқларини намоиш эта бошлаганларида уларга бақириб юборишдан аранг тийиларди: *«Алдашни бас қилинглар, ўлишимни сиз ҳам биласиз, мен ҳам биламан, шундай экан, бас қилинглар, жилла қурса, ёлғон гапирманглар»*. Бироқ ҳеч қачон у бундай гапиришга ботинолмасди. Иван Ильичнинг даҳшатли ва ваҳимали ўлими атрофдагиларга кутилмаган тасодифдек ёқимсиз, ўзи бир умр сазовор бўлган «ёқимтойлик»нинг ажри сифатида кўнгилсиз ёки бир қадар ножўя (худди бир одам меҳмонхонага кириб, ўзидан бадбўй хид таратгандек) туюларди; кўриб турардики, унга ҳеч кимнинг раҳми келмайди, негаки, ҳеч ким ҳатто ҳозир ҳам унинг ҳолатини тушунишни хоҳламайди. Фақат Герасим унинг аҳволини тушунди ва юраги ачишди. Негаки, Иван Ильичга Герасим билан бирга бўлиш таскин берарди, ёқарди. Герасимнинг баъзан миқ этмай, тун бўйи унинг оёғини елкасига қўйганча, узлуксиз ўтириши, ҳатто ухлашни ҳам хоҳламай, *«Сиз ҳеч ҳам хижолат бўлманг, Иван*

Ильич, ҳали ухлаб оламан», деб туриши, баъзан кутилмаганда сенсираб, «Сен бетоб бўлсанг, нега хизмат қилмайлик?» деб қўшиб қўйишлари ёқарди. Фақат Герасимгина ёлғон гапирмасди, афтидан, у гап нимадалигини тушуниб етган, кўриниб турибдики, яширишнинг ҳожати йўқ, чўпдек озиб кетган, заиф хўжайинига унинг раҳми келади. Хатто бир сафар Иван Ильич уни жўнатиб юбораётганида очикчасига:

— Бир кун ҳаммамиз ўламир. Нима учун хизмат қилмаслик керак? — деди у гўё ўлим тўшагидаги одамга хизмат қилаётганидан асло азият чекмаётганини ва вақти келганда ўзига ҳам кимдир шундай хизмат қилишидан умидворлигини таъкидлагандек.

Ёлғон ва унинг асоратларидан ташқари Иван Ильични яна бир нарса қийнади: уни қадрлашмаётганди, ўзи хоҳлагандек қадрлашмаётганди; муттасил оғриқлардан кейин, баъзи дақиқаларда узоқ ўйларди: уят бўлсаям кимдир уни худди касал боладек ардоқласа, хоҳлардики, унга худди ёш болаларни эркалатгандек, овунтиргандек муносабатда бўлсалар, уни ҳам эркалатсалар, ўпсалар, бошида кўзёш тўкиб ўтирсалар. Билардики, ўзи оиланинг мўйсафид аъзоси, оқарган соқоли бунга изн бермайди; аммо барибир шундай бўлишини истарди. Герасим билан муносабатларида шунга яқин нимадир бор эди, шунинг учун ҳам Герасим билан муносабат унга таскин берарди. Иван Ильич

йиғлашни, боши устида бошқаларнинг ҳам йиғлашини, эркалатишларини хоҳларди-ю, лекин мана, суд аъзоси, даврадоши Шебек келди, унинг йиғлашга, эркалашга сиёқи бор эди, Иван Ильич эса жиддий тортиб, салобатли, чуқур ўйга толган қиёфада ўзи ўрганиб қолганидек дабдаба билан кассацион қарорнинг аҳамияти ҳақида сўз очди ва ўз фикрининг тўғрилигини уқтиришга киришиб кетди. Унинг атрофидаги ва ўзидаги бундай мунофиқлик кейинги пайтда Иван Ильичнинг ҳаётини ҳаммадан кўра кўпроқ заҳарларди.

8

Субҳидам. Субҳидам бўлганлиги – Гера-сим кетган ва Пётр-малай келиб, шамларни ўчирган, пардаларни очган ва хонани аста йиғиштиришни бошлаганидан билинди, холос. Тонгми, тунми, якшанбами, жумами – ҳеч бири фарқ қилмай қолди, фақат бир дақиқа ҳам тинмай сирқиратадиган, азобли оғриқ; тобора адоғига етиб бораётган, аммо ҳали тугамаган тириклик ҳисси; яқинлашаётган қўрқинчли, шафқатсиз ўлим ва ёлғонлар гирдобигина таъқиб қиларди. Бунақада кунлар, ҳафталар, соатларнинг ҳисоби бўладими?

– Чой буюрадиларми?

«Малайга тартибни сақлаш муҳим, эрталаб жаноблар чой ичсалар бас», ўйлади у ва қисқа қилиб:

– Йўқ, – деди.

– Диванга ўтишга қийналмайсизми?

«У хонани тартибга келтириши лозим, мен эса унга ҳалақит беряпман, мен нопоклик, тартибсизлик келтираман», ўйлади Иван Ильич ва шундай деди:

– Йўқ, мени тинч қўй.

Малай яна ғимирлай бошлади. Иван Ильич қўлини чўзгач, Пётр эшилиб яқин келди:

– Нима буюрадилар?

– Соат.

Пётр ёстиқ остида ётган соатни келтириб узатди.

– Тўққиз ярим. Улар туришмадими?

– Йўқ ҳали. Василий Иванович (бу ўғил эди) гимназияга кетдилар, Прасковья Федоровна эса агар сиз сўрасангиз, уйғотишимни тайинлагандилар. Буюрадиларми?

– Йўқ, керак эмас. – «Чойдан татиб кўрсам-чи?» – ўйлади у. – Ҳа, чой... келтир.

Пётр ташқарига йўналди. Иван Ильичга ёлғиз қолиш кўрқинчли туюлиб кетди. «Уни қандай тутиб қолиш мумкин? Ҳа, дори».

– Пётр, менга дорини узат. – «Дори нимагаям кор қиларди?» У қошиқни олиб, дорини ичди. «Йўқ, фойдаси йўқ. Бари беҳуда, ёлғон, – оғзида таниш, чучмал, ёқимсиз таъми туяркан, у шундай хулосага келди. – Йўқ, ишнолмайман. Оғриқ бир нафасга бўлсаям тинсайди». – У инг-рай бошлади. Пётр қайтиб кирди. – Йўқ, бор. Чой келтир.

Пётр кетди. Ёлғиз қолган Иван Ильич яна инграй бошлади, фақат азобли оғриқдан эмас, қайғудан, юрак сиқилишидан инграрди. «Бу адоғи йўқ куну тунлар, бари бир хил. Тезроқ келсайди. Нима тезроқ? Ўлим, зулмат. Йўқ-йўқ. Ҳаммаси ўлимдан яхши!»

Пётр патнисда чой олиб кирганда Иван Ильич унга бу ким, у нима, дегандек узоқ анграйиб қараб қолди. Пётр бу қарашдан хижолат тортди. У ўнғайсизланиб турар экан, Иван Ильич ҳушига келди.

— Ҳа, — деди у, — чой... яхши, қўй. Фақат ювинишимга ёрдамлашиб юбор, кейин тоза қўйлақ келтир.

Иван Ильич ювинишга тутинди. У тўхтаб-тўхтаб қўли, юзини ювди, тишини тозалади ва сочини тарай бошлади-да, ойнага кўз ташлади. У қўрқиб кетди, айниқса, сочининг ялтираган пешанасига текис тармашиб туриши қўрқинчли туюлди.

Қўйлагини алмаштираётганларида, агар баданига кўзи тушса, яна ҳам қўрқиб кетишини тушунди-да, ўзига қарамади. Мана, ҳаммаси ниҳоясига етди. У халатни кийиб, қалин жун рўмолга ўранди ва чой ичиш учун стол ёнига ўтирди. Шу аснода бир зум ўзини енгил ҳис этди, аммо чой ичишни бошларкан, яна ўша таъм, яна ўша оғриқ қайтди. У ўзини зўрлаб, чойни охиригача ичди, сўнг оёғини узатиб, чўзилди. Ётди-да, Пётрга рухсат берди.

Яна ўша гап. Баъзан умид учқуни порлаб қолади, баъзан пушаймонлар уммони

жунбишга келади, яна ўша оғрик, яна ўша азоб, ўша қўмсаш ва ҳаммаси бир хил, ўзгармас. У ёлғизликдан азобланиб, кимнидир чақиргиси келади, аммо биладики, ёнида биров ўтирса, аҳволи бундан ҳам баттар бўлади. «Балки яна морфин ичиш керакдир, бари эсдан чиқади-ку. Мен унга, дўхтирга айтаман, бошқа бирор нарса ўйлаб топсин. Бундай яшаш мумкин эмас, мумкин эмас».

Бир-икки соат шундай ўтади. Мана, ташқаридан қўнғироқ товуши эшитилди. Зора, дўхтир бўлса. Ха, бу дўхтир, сизни бирор нима чўчитдими, ҳозир ҳаммасини тўғрилаймиз, кабилидаги ифодани никоб қилиб олган бардам, хушчақчақ, семизгина, қувноқ дўхтир. Дўхтир бу ифода мазкур ҳолатга ёпишмаслигини билади, лекин у худди зиёфатга бораётган одам эрталаб зарчопонини елкасига илиб олгандек, бу никобни босиб кийиб олган ва уни асло ечмайди.

Дўхтир завқ билан, шошилмай қўлини артади.

– Совқотиб кетдим. Қаттиқ совуқ. Исиниб олсам майлими? – дейди худди у исиниб олиши учун жиндай кутиб туриш лозим-у, шундан кейин бари изга тушиб кетадигандек оҳангда.

– Хўш, қалайсиз?

Дўхтир Иван Ильичга «Ишлар қалай?» дегиси келади, бироқ у сезадики, бундай деб бўлмайди ва «Тунни қандай ўтказдингиз?» дейди.

Иван Ильич дўхтирга «Наҳотки сен ҳеч ёлғон гапиришдан уялмасанг?» деган-дек қарайди. Бироқ дўхтир саволни тушунишни хоҳламайди.

Иван Ильич нолийди:

– Барибир жуда қаттиқ азоб. Оғрик ўтиб кетмаяпти, йўқолмаяпти. Нимадир бўлганда эди!

– Ха, сиз касаллар доим шунақасизлар. Хўш, қарангки, исиниб ҳам олдим, ҳатто инжиққина Прасковья Фёдоровна шу ерда бўлганидаям исиниб олишимга эътироз билдиролмасди. Хўш, салом бердик. – Дўхтир қўл олишади.

Кейин бирданига олдинги нағмаларини йиғиштириб, жиддий қиёфада беморни кўздан кечиришга тутинади, томир уриши, ҳароратини ўлчайди, изидан дукиллатиш, тинглаб кўришлар бошланади.

Иван Ильич ҳеч шубҳасиз биладики, буларнинг бари хўжакўрсинга, алдов, бироқ дўхтир тиззалаб, энгашганча қулоғини гоҳ юқорига, гоҳ пастга тутиб, маънодор қиёфада унинг устида турли тана машқларини ижро этаркан, Иван Ильич худди бир пайтлар адвокатларнинг нима учун ёлғон гапираётганини билса-да, мафтун бўлиб тинглагандек дўхтирнинг жонҳалак ҳаракатларига маҳлиё бўлиб қолади.

Дўхтир диванга чўккалаб, яна нима-нидир дукиллатиб турганида, Прасковья Фёдоровнанинг шоҳи кўйлаги шитирлади ва дўхтирнинг келганини бил-

дирмагани учун Пётрга танбеҳ бергани эшитилди.

Аёл ичкарига кирди, эрини ўпди ва бирдан аллақачон уйқудан тургани, фақат англашилмовчилик туфайли дўхтирнинг келганини пайқамай қолганини исботлашга тушиб кетди.

Иван Ильич унга суқ билан қаради, бошдан-охир кўз югуртириб чиқаркан, унинг оппоқ, дўмбоқ, тоза қўлларига, бўйнига, овозидаги жарангга ва кўзида ҳаёт уфуриб турган шуълага ҳасади келиб кетди. У қалбининг бутун қуввати билан хотинидан нафратланар, хотини тегинганида унга нисбатан кўнглида тўлиб-тошган нафратдан эзиларди.

Аёлнинг эрига ва унинг дардига муносабати одатдагидек эди. Худди дўхтир беморларга нисбатан маълум муносабат тарзини жорий қилган ва шундан воз кечолмаганидек, аёл ҳам бир қолипдаги гапларни ўрганиб олганди – эри айтилган тавсияларга амал қилмайди, ҳаммасига ўзи айбдор ва бу ҳам етмагандай тинмай таъна қилади. Праксovia Фёдоровна эрига шундан бошқача муомалани лойиқ кўрмасди.

– Кўрмайсизми, ҳеч қулоқ солмайди! Дориларни вақтида ичмайди. Боз устига, доим оёғини тепага кўтариб ётади, бу, эҳтимол, унга зарардир.

Аёл унинг Герасимни оёғини тутиб туришга қандай мажбур қилишини эринмай ҳикоя қилади.

Дўхтир ёйилиб, беозор кулади: «Нима ҳам қилардик, афсуски, бу беморлар шунақа аҳмоқона нарсаларни ўйлаб топишади, чидашдан бошқа илож йўқ; уларни тушунса бўлади».

Кўрик тугагач, дўхтир соатга қаради, шу пайт Прасковья Фёдоровна Иван Ильичга маълум қилдики, эри рози бўлсаям, бўлмасаям у таниқли дўхтирни таклиф қилган ва улар Михаил Данилович (одатдаги дўхтирни шундай аташарди) билан биргаликда беморни кўрадилар, маслаҳатлашадилар.

— Сен эътироз билдирма, илтимос. Буни мен ўзим учун қияпман, — деди бека ҳамма нарсани эри учун қилаётгани ва шу боис ҳам Иван Ильич унинг хоҳишига қарши бормаслигини истехзоли оҳангда таъкидлаб. Бемор сукут сақлади, пешанаси тиришди. Шу билан атрофини мунофиқлик бутунлай ўраб олганини, бундай муҳитда бирор нарсани тушунишда чалкашиб кетиш мумкинлигини ҳис этди.

Хотини унга нима раво кўраётган бўлса, барини ўзи учун қилар ва Иван Ильичга ўзи учун қилаётганини ақлга сиғмайдиган ҳолдек таъкидлаб, гапининг тескарисини тушунишга ундарди.

Ҳақиқатан, соат ўн икки яримда таниқли дўхтир келди. Яна шу жойда ва бошқа хонада эшитишлар, буйрак ҳамда кўричак ҳақида батафсил суҳбатлар бош-

ланиб кетди ва ҳаёт-мамот масаласи бир ёқда қолиб, савол-жавобларда буйрак ва кўричак масаласи атрофлича муҳокама қилинди, бу аъзолар билан арзимаган ўзгариш бўлиб ўтган, мана, энди Михаил Данилович билан таниқли зот ишга киришадилар ва ҳаммаси жойига тушади.

Таниқли дўхтир жиддий, лекин умид уйғотадиган қиёфада хайрлашди. Иван Ильичнинг кўзида қўрқув учқуни ва илинж шуъласи порлаб, тузалишга қанчалик кафолат борлиги ҳақида берган илмоқли саволига у, кафолат йўғ-у, имконият бор, деб жавоб қайтарди. Дўхтирни кузатаётган Иван Ильичнинг нигоҳи шунчалар ғамгин эдики, буни кўриб, таниқли дўхтирнинг хизмат ҳақини бериш учун кабинетдан чиқиб кетаётган Прасковья Фёдоровна йиғлаб юборди.

Умидбахш сўзлар айтган дўхтир бағишлаган кайфият узоқ чўзилмади. Яна ўша хона, ўша суратлар, пардалар, гулқоғозлар, шиша идишчалар ва ўзининг оғриётган, жафо чекаётган вужуди. Иван Ильич ихрай бошлади; унинг томирига дори юбордилар ва у сархушликда барини эсидан чиқарди.

Кўзини очганда қоронғи туша бошлаганди; беморга таом олиб келишди. Шўрвани зўриқиб ичди; яна ўша ҳол, яна тун кириб келди.

Овқатдан кейин соат етиларда унинг хонасига посон кийинган, дўппайган, таранг

тортилган кўкраклар, юзида атир-упа изи билан Прасковья Фёдоровна кирди. У эрталаб театрға боришаётганини эслатганди. Сара Бернар¹ ташриф буюрган ва уларнинг ложага чипталари бўлиб, чипта олишни Иван Ильичнинг ўзи мажбурлаганди. Иван Ильич буни эсидан чиқарганди, хотинининг ҳашами унинг гашини келтирди. Ғазаби қўзиганини яширди-ю, ўзи ложадан жой олиб, театрға боришни, бу болалар учун тарбиявий эстетик завқ бағишлашини қаттиқ тайинлаганини эслади.

Прасковья Фёдоровна ўзидан кўнгли тўқ киёфада, лекин айбдордек бироз қимтиниб ўтирди, гўё сўрашга мажбурдек, ҳеч янгилик бўлмаганини билса-да, эрининг соғлиғини суриштирди ва ўзига керак гапни айта бошлади: унинг боришга хоҳиши йўқроқ, бироқ ложа аллақачон олинган ва Элен, қизи билан Петришев (суд терговчиси, қизнинг қаллиғи) боради, уларни ёлғиз жўнатиш ноқулай. Аслида унга эрига қараб ўтириш ёқади. Фақат усиз дўхтирнинг тавсияларини бажарса бўлгани.

– Ҳа, Фёдор Петрович (*куёв*) кирмоқчи эди. Мумкинми? Лиза ҳам.

– Майли, киришсин.

Ясанган, ярим яланғоч, ёш вужудини кўз-кўз қилиб қизи кирди. Солланиб қадам босадиган, соғлом, табиийки, севгидан маст, бахтига соя ташловчи касаллик, оғриқ ёки

¹ Сара Бернар (1844–1923) – француз актрисаси.

ўлимдан ғазабланадиган нозикниҳол бу ойимқиз отасига фақат азоб беради.

Фрак кийиб олган, йўғон, бақувват бўйни маҳкам қисилган оқ ёқада, кўкраги кенг, кучли сонлари узун қора шимда лорсиллаган, бир қўли таранг тортилган қўлқопда, тавозе-ла Фёдор Петрович ҳам кирди.

Уларнинг изидан янги мундирча кийган, қўлқопда, кўзининг ости кўкарган, (бунинг маъносини Иван Ильич тушунардиди) бечорагина гимназиячи ҳам сездирмайгина бош суқди.

Ўғлига Иван Ильичнинг ҳамиша раҳми келарди. Унинг олазарак, оғриқли нигоҳи доим ваҳимали эди. Иван Ильичнинг би-лишича, Герасимдан ташқари фақат Вася отасини тушунар ва қадрига етарди.

Ҳамма ўтирди, яна беморнинг саломатлигини суриштирдилар. Сукунат чўқди. Лиза онасидан дурбинни сўради. Она ва қиз ўртасида матоҳни ким қаерга қўйгани юзасидан можаро чикди. Жуда ёқимсиз ҳолат.

Фёдор Петрович Иван Ильичдан Сара Бернарни кўрган-кўрмаганини сўради. Иван Ильич бошида ўзидан нимани сўраганларини тушунмади, кейин эса шундай деди:

- Йўқ, сиз аллақачон кўрдингизми?
- Ҳа, «Адриенна Лекуврёр»¹да.

¹ «Адриенна Лекуврёр» – француз актрисаси Адриенна Лекуврёр (1692–1730) ҳаёти ва фаолиятига бағишланган пьеса.

Прасковья Фёдоровна актрисанинг бир фазилатини мақтади. Қизи эътироз билдирди. Унинг роллари қанчалик нафосатли ва ҳаётий эканлиги ҳақидаги доим бир хилда такрорланадиган суҳбат бошланиб кетди.

Суҳбат асносида Фёдор Петрович Иван Ильичга назар солди-да, жим бўлиб қолди. Бошқалар ҳам қарадилар ва жимиб қолдилар. Иван Ильич ялтираган кўзлари билан қаршисига тикилар, шубҳасиз, улардан жаҳлланарди. Бу ҳолатни изга солиш лозим эди, бироқ бунини тузатиб бўлмасди. Ўртага чўккан оғир сукунатни бузиш лозим. Ҳеч ким бунга журъат этолмасди, бирданига ёлғон фош бўлиб қоладигандек, бари ошкор бўладигандек ҳамма ваҳимага тушди. Биринчи бўлиб Лиза журъат қилиб, сукунатни бузди. Қиз ҳамманинг кўнглидаги гапни яширмоқчи бўлди-ю, аммо сездириб қўйди.

— Айтганча, кетар вақт ҳам бўлди, — деди у бир вақтлар отаси совға қилган соатига қараб ва уларнинг иккисигагина маълум бўлган бир нарса ҳақида сездириброк йигитга боқиб кулди-да, қўйлагини шитирлатганча ўрнидан турди.

Ҳамма ўрнидан қўзғалди ва хайрлашиб чиқиб кетишди.

Улар кетгач, Иван Ильичга кайфияти кўтарилгандек туюлди: мунофиқлик йўқолди, ўшалар билан кетди, аммо

оғриқ қолди. Яна ўша на оғир, на енгил оғриқ ва ўша қўрқув. Ҳаммаси бирдек ёқимсиз.

Яна дақиқа изидан дақиқа, соат кетидан соат ўта бошлади, ҳаммаси ўша-ўша, охири йўк, бари муқаррар, даҳшатли якун сари боряпти.

– Ҳа, Герасимни юборинглар, – деб жавоб берди Иван Ильич Пётрнинг саволига.

9

Хотини тун ярмидан оққанда қайтди. У оёқ учида юриб кирди, бироқ буни Иван Ильич эшитди: кўзини очди ва яна шошиб юмиб олди. Аёл Герасимни жўнатиб юбориб, эри билан ўзи ўтирмоқчи бўлди. Эр кўзини очди ва:

- Йўк, кет, – деди.
- Жуда қийналяпсанми?
- Нима фарқи бор.
- Афюн ичсанг-чи?

У рози бўлди ва ичди. Аёл кетди.

Соат учларгача ярим беҳуш ҳолатда азоб тортди. У ўзини аллақандай тор қора халтага мажбурлаб тиқишаётгандек сезар, лекин сира бунинг уддасидан чиқишолмасди. Бу ёқимсиз ҳаракат уни зор қақшатиб рўй бераётганди. Бундан ўзи гоҳ қўрқар, гоҳ ичкарига кирмоқчи, оғриқни тўхтатишга ёрдамлашмоқчи бўларди. Илқис ағдарилиб, қулаб тушгандек бўлди ва кўзини очди. Ҳар доимгидек

оёқ учида тинч ва осуда мудраб Герасим ўтирибди. У эса озиб кетган, пайпоқ кийдирилган оёғини хизматкорининг елкасига қўйиб ётибди; ўша қалпоқли шам, ўша тиним билмас оғриқ.

- Боравер, Герасим, – пичирлади у.
- Қўяверинг, ўтирибман-да.
- Йўқ, боравер.

У оёғини тушириб бир қўлига ёнбошлаб ётди ва ўзига раҳми келиб кетди. Герасим қўшни хонага чиқишини сабр билан кутди ва ортиқ чидаёлмай, ёш боладек ҳўнграб йиғлаб юборди. У ўзининг чорасизлиги, бедаво ёлғизлиги, одамларнинг шафқатсизлиги, Худонинг раҳми келмаётгани, шафқат қилмаётгани учун йиғлади.

«Нечун мени бу қўйга солдинг? Нега мени бу жойга олиб келдинг? Нима учун, нима учун мени бунча қийнайсан?..»

У жавоб кутмай, жавоб йўқлиги, жавоб бўлиши мумкин эмаслиги учун йиғлашда давом этди. Оғриқ яна хуруж қилди, бироқ у қимирламади, ҳеч кимни чақирмади. Ўзича шундай деди: «Майли, яна уравер! Аммо нима учун? Мен сенга нима қилдим, нега?»

Кейин жимиб қолди, йиғлашни ҳам, нафас олишни ҳам тўхтатди ва бутун диққат-эътиборини бир нуқтага жамлади: гўё шовқинли овозларга эмас, қалб овозига, ботинида қўзғалган фикрларга қулоқ тутмоқчи бўлди.

— Сенга нима керак? — дастлабки эшитган саволини сўзлар билан шундай ифода-ласа бўларди. — Сенга нима керак? Нима хоҳлайсан? — ўзича такрорларди у. — Нима?

— Қийналмасликни. Яшашни, — жавоб берди яна ўзи.

У бор вужуди билан диққатини қайта жамлади, ҳатто оғриқ сезилмай қолди.

— Яшашни? Қандай яшашни? — сўради ичкаридан қалб овози.

— Ҳа, яшашни, олдин қандай бўлса, шундай: яхши, кўнгилли яшашни.

— Сен олдин яхши ва кўнгилли яшаганмисан? — сўради овоз.

У ҳаётининг энг гўзал лаҳзаларини эс-лашга тиришди. Аммо — ғалати манзара — кўнгилли ҳаётининг ўша гўзал лаҳзалари энди олдингидек оҳанраболи эмасди. Болаликнинг илк таассуротларигина бундан мустасно. Ўша манзилда, болаликда, ҳақиқатан, агар қайта яшаш насиб этса, орзу қиладиган ёқимли нарсалар бор эди. Бироқ кунларни бошидан кечирган одам энди йўқ: улар бошқа биров ҳақидаги хотиралардек бўлиб қолди.

Бугунги кунларга етаклаган ўтмиш воқеалари ҳақида ўйлаганда таассуротлари хиралашиб, унинг учун, Иван Ильич учун қувонч бўлиб туюлган туйғулар кўзида эриб, ажабтовур, аллақандай ярамас тусга кириб борди.

Болаликдан узоқлашиб, шу кунларига яқинлашган сари шодликлар арзи-

мас ва шубҳали туюла бошлади. Бу ҳуқуқшуносликдаги таҳсилдан бошланди. Ҳар ҳолда, у жойда чинакам ҳаёт бор эди: хурсандчилик, дўстлар, умид бор эди. Лекин юқори синфларга ўрлай бошлагач, бундай ёқимли лаҳзалар камайиб борди. Кейин губернатор ҳузуридаги дастлабки хизмат асносида ҳам ёқимли лаҳзалар бўлганди: бу хотинига бўлган муҳаббатининг хотиралари эди. Кейин ҳаммаси чалкашиб кетди, онлар камайиб, яхши дамлар борган сари озаяверди.

Туйқус уйланиш... ва кўнгил қолишлар, хотинининг оғзидаги хид, ҳиссиётлар, ён беришлар! Бу жон олувчи хизмат, бу пул топиш йўлида куйиб-пишишлар, шу зайлда бир, икки, ўн, йигирма йиллар ўтди — бори шу. Ҳаммаси жонсиз, ўлик. *Ўзимни гўё ташвишлардан юқорида юргандек ҳис этиб, аслида гам-ташвишнинг тагида умримни ўтказган эканман. Шундай бўлган экан. Кўпчиликнинг наздида, мансаб-мартabaда баланд бўлганман, лекин ҳаёт қуийдан, пастдан ўтиб кетган экан. Мана, оқибати, ўлимга тайёрланавер!*

Хўш, бу нима ўзи? Нега? Бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт шундай маънисиз, ярамас бўлиши мумкин эмас. Агар у шу тарзда ярамас ва маънисиз бўлса, нима учун ўлиш, қийналиб ўлиш лозим? Нимадир жойига тушмаган.

«Балки мен рисоладагидек яшамагандирман?» — Иван Ильичнинг миясига

иттифоқо шу фикр келди. «Нега, ахир ҳаммасини талаб қилинганича, керагича бажардим-ку?!» — у ўзича шундай таскин излади, шу дамда ҳаёт ва ўлим жумбоғининг ягона ечимини ҳам ўзидан узоқлаштирди.

«Энди нима хоҳлайсан? Яшашними? Қандай яшашни? Яшаш, худди судда яшагандек, суд амалдори эълон қилади: «Суд келяпти!..» Суд келяпти, суд келяпти, — такрорлади у ичида. — Мана, у, суд. Ахир мен айбдор эмасман-ку! — ғазаб билан қичқирди у. — Нима учун?»

У йиғлашдан тўхтади ва юзини девор томон ўгириб, фақат бир нарса ҳақида ўйлай бошлади: бунча қийноқларга сабаб нима?

Лекин қанча ўйламасин, саволига жавоб тополмади. Энди ҳаёлига тез-тез шу фикр келарди: нима рўй бераётган бўлса, ҳаммаси нотўғри яшаганидан; аммо Иван Ильич дарҳол ҳаётининг мутлақо тўғрилигини эсга олиб, ёқимсиз ўйни нари ҳайдади.

10

Яна икки ҳафта ўтди. Иван Ильич энди дивандан турмасди. Тўшакда ётишни хоҳламай, диванга ўрнашиб олди. Девярли ҳамма вақт юзини деворга ўгириб ётганча, нуқул битта ечими йўқ азобдан қийналар, битта жавоби йўқ савол усти-

да бутун вужуди билан бош қотирарди. Бу нима? Наҳотки рост бўлса бу ўлим дегани? Ички овоз жавоб берарди: ҳа, рост. Бу қийноқларга сабаб нима? Ўша овоз жавоб берарди: шунчаки, сабаби йўқ. Шундан бошқа ҳеч нарса рўй бермасди.

Дардга йўлиқиб, илк марта дўхтирга учраганидан бери Иван Ильич тез-тез ўрин алмашиб турувчи икки қарама-қарши кайфият таъсирида яшарди: бир томондан, тушунарсиз, қўрқинчли ўлимнинг ваҳимаси ва кутилиши, бу ёқда ўз вужуди фаолиятини кузатишдек умидбахш қизиқиш. Кўз олдида баъзан ўз вазифасини бажармаётган биргина буйрак ва кўричак, баъзан эса ҳеч қачон қутулиб бўлмайдиган тушунарсиз ўлим шарпаси турарди.

Бу икки кайфият касалликнинг бошланишида бир-бири билан алмашиб турарди; дард узоқ давом этгач эса буйракнинг тузалиши ҳақидаги умид шубҳали ва ҳаёлий туюла бошлади ва кутилаётган ўлим таҳдиди кучайди.

Иван Ильич ўзича бундан уч ой олдинги ҳолатини эслашга, уни ҳозирги вазият билан чоғиштиришга уриниб кўрди; барча умидлари чилпарчин бўлиши учун тоғнинг тагига энгандек ҳалокат сари бир текис кетган экан.

Кейинги пайтларда бу ёлғизликда — диван суянчиғига юзини босиб ётиб, ўзи ҳис этган ёлғизликда, кўплаб танишлар, оилалар бўлган тумонат шаҳардаги ёлғизликда,

на денгиз тубида, на ер юзида тенги йўқ мутлақ ёғизликда – кейинги пайтлардаги ана шундай танҳоликда фақат ўтмиш хотираларини тиклаб яшай бошлади. Унинг кечмиши ҳақидаги манзаралар навбати билан намоён бўлаверди. Яқин лаҳзаларнинг таассуротлари тобора узоқлашиб борар ва охири болаликда тўхтарди. Иван Ильич ўзига олхўри мураббосидан ейишни таклиф қилганлари ҳақида ўйласа, болаликдаги бурушган, хом фаранг олхўрисининг ўзига хос таъми, оғзи тўла сўлак билан уни данагигача кемираётганлари эсига тушиб кетар, шу хотиралар қаторида бошқалари ҳам уйғонарди: энагаси, акаси, ўйинчоқлари... «Булар ҳақида ўйлаш шарт эмас, жуда оғриқли», – дерди Иван Ильич ўзига ва айни дамга қайтарди. Диван суянчиғидаги тугма ва сахтиён теридаги излар. «Тери қиммат, лекин сифатсиз; шундан ҳам жанжал чиққанди. Биз отамизнинг сумкасини йиртиб қўйганимизда бошқа тери эди, жанжал ҳам бошқача, кейин жазолашганди, онам эса бизларга бўғирсоқ берувди». Яна хаёл болаликка кўчар ва яна Иван Ильичга ёқимсиз туюлиб, буларни нари ҳайдаб, бошқа нарсалар ҳақида ўйлашга уринарди.

Яна ўша хол, бу хотираларни эслаш жараёнида бошқа хотиралар ҳам хаёлни эгалларди: касаллиги қандай зўрайди ва қандай оғирлашиб борди? Ўтмиш ҳақида ўйлар қанча узоққа кетса, ҳаёт таъми шун-

ча кучаярди. Бурунги ҳаётда эзгулик кўп эди, ҳаётнинг ўзи ҳам, унинг қадри ҳам баланд эди. Кейин ҳамма ўйлари қоришиб кетди. «Қийноқ қанча зўрайса, ҳаёт ҳам шунча ёмон ўтади», – ўйлади у. Ортда, ҳаётнинг бошланишида фақат битта ёруғ нуқта, кейин эса ҳаммаси қоп-қора, ҳаммаси шувиллаб ўтади. Тобора шитоб-ла пастга қулаётган тош кўз олдига келди-ю, қалби ўртанди. Азоби ортиб бораётган ҳаёт интиҳога, даҳшатли қабоҳат сари елдек учиб борарди. «Мен учяпман...» У титради, қимирлади, қаршилиқ қилмоқчи бўлди; бироқ қарши туриш мумкин эмаслигини англаб етди ва яна рўпарасида турган, қарамаса бўлмайдиган борлиққа тикилишдан чарчаб, кўз қирини диваннинг суянчиғига қадади ва кута бошлади, ўша қўрқинчли қулаш, силкиниш ва вайрон бўлишни кута бошлади. «Қарши туриш мумкин эмас, – деди ўзига. – Ҳеч бўлмаса, нима учун мумкин эмаслигини тушуниш керак. Бу ҳам мумкин эмас. Агар мен рисоладагидай яшамаганимни тан олсам, тушунса бўлади-ку. Лекин буни энди тан олишнинг сира иложи йўқ», – деди ўзича ҳаётининг бутун қонунийлиги, тўғрилиги, маъқуллигини хотирлаб. «Бунга йўл қўйиб бўлмайди, – деди у биров кўриб, алданиб қоладигандек лабларини қимтиб илжайганча. – Изоҳ йўқ! Қийноқ, ўлим... Нима учун?»

Шу алпозда яна икки ҳафта ўтди. Бу вақт ичида Иван Ильич ва хотини кўпдан кутган воқеа содир бўлди: Петришев урф-одат бўйича ниятини билдирди. Бу кечки пайт рўй берди. Эртаси куни Прасковья Фёдоровна Фёдор Петровичнинг таклифни эрига қандай маълум қилишни обдан ўйлаганча унинг ҳузурига кирди, бироқ шу кеча Иван Ильичнинг аҳволи руҳияти жуда ёмонлашди. Прасковья Фёдоровна эрини ўша диванда, фақат бошқа ҳолатда учратди. У чалқанча ётар, инқиллар ва қотиб қолган нигоҳини тўғрига қадаб турарди.

Аёл дорилардан гап бошлаганда бемор нигоҳини унга қаратди. Прасковья Фёдоровна гапини тугатишга улгурмади: бу нигоҳда туганмас ғазаб акс этиб турарди.

— Исо ҳаққи, тинчгина жон таслим қилишимга изн бер, — деди Иван Ильич.

Аёл чиқиб кетмоқчи эди, шу чоғ қизи кирди-да, ҳол-аҳвол сўрашга тутинди. Иван Ильич қизига ҳам хотинига боққан нигоҳ билан тикилди, соғлиғи ҳақидаги саволга қуруққина жавоб бериб, яқинда ҳаммалари ундан қутулишини билдирди. Иккаласи ҳам жимиб қолишди, биров ўтирган бўлиб, сўнг зумда чиқиб кетишди.

— Бизнинг айбимиз нима? — деди Лиза онасига. — Худди биз уни касал қилгандек.

Тўғри, унга раҳмим келади, лекин нега бизни қийнайди?

Одатдаги вақтда дўхтир келди. Иван Ильич қахрили нигоҳини ундан узмай, қисқа-қисқа «ҳа, йўқ» деб жавоб қайтарди ва охирида қўшимча қилди:

– Ҳеч қандай ёрдам беролмаслигинингизни биласиз-ку, шундай экан, мени тинч қўйинг.

– Оғриқни енгиллаштиришимиз мумкин.

– Буни ҳам эпллолмайсиз; тинч қўйинг дедим-ку сизга!

Дўхтир меҳмонхонага чиқди ва Прасковья Фёдоровнага маълум қилдики, аҳвол жуда ёмон, фақат битта йўли бор – афюн, у қўзғалаётган мислсиз оғриқни босади.

Дўхтир унинг жисмоний оғриғи кучли, деб тўғри айтди; бироқ унинг жисмоний оғриғидан руҳий қийноғи кучлироқ эдики, ҳаммасидан ҳам кўпроқ шу азоб берарди.

Иван Ильичнинг руҳий азобланиши шундан иборат эдики, кеча мудраб ўтирган Герасимнинг беғубор, лўмбиллаган юзига тикилиб туриб, миясига бир фикр келди: *ростдан ҳам бутун ҳаётим, онгли ҳаётим «ҳалигидай» ўтган бўлса-я?*

Унинг миясига авваллари мутлақо имконсиздек туюлган шубҳа оралади: у яшаб ўтган ҳаёт ўзи рисоладагидай деб ўйлаган даражадан бошқача кечган кўринади. Миясига шундай савол келди: ўзидан юқоридаги одамлар томонидан маъқул

ҳисобланган мавжуд ҳолатларга қарши кураш борасидаги биров кўзга ташланган ниётлари, дарҳол ҳаёлидан ҳайдаган ўша ниётларгина чин, бошқа ҳаммаси рўё бўлган эса-чи? Унинг хизмати, ҳаёт тарзи, оиласи, жамоаси ва манфаатлари – бари сохта бўлиши мумкин эди. У ўтмишини ҳимоя қилишга уринди-ю, ногоҳ ўзи муҳофаза қилаётган борлиқ қаршисида ожизлигини сизди. Ҳимоя қилинадиган ҳеч нарса йўқ.

«Агар шундай бўлса, – деди у ўзича, – мен ўзимга берилган барча нарсани вайрон қилдим ва улар энди қайта тикланмайди деган тушунча билан дунёни тарк этаётган бўлсам, буёғи қандоқ кечади?» Иван Ильич чалқанча ётиб олди ва бутун ҳаётини янгидан тафтиш қила бошлади. Эрталаб малайни, кейин хотинини, сўнг қизини, охирида дўхтирни кўрганда, уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи тунда аён бўлган машъум ҳақиқатни тасдиқлади. Уларнинг қиёфасида Иван Ильич ўзини, яшаш тарзини илғади ҳамда буларнинг ҳаммаси ҳаёт ва ўлимни беркитиб турувчи даҳшатли, улкан ёлғон эканини аниқ кўрди. Бу туйғу кучайиб, жисмоний қийноқларини ўн барабар оширди. У хириллаб, кийимларини йиртиб иргита бошлади. Нафаси қисилиб бораётгандек, кийимлари бўғаетгандек туюлди.

Унга кўп микдорда афюн бердилар, у гум-гурс ўчди; аммо чошгоҳга бориб хуруж яна қайталанди. Иван Ильич ҳамма-

ни атрофидан қувиб солди ва у жойдан-бу жойга иргий бошлади.

Хотини кириб ялинди:

– Жан, азизим, мен учун рози бўл (*мен учун?*). Бу зарар қилмайди, фойдаси кўпроқ тегади. Нима қипти, ҳеч нарса эмас. Соғлом одамлар ҳам тез-тез...

Иван Ильич кўзларини катта очди.

– Нима? Тавба-тазарру келтириш? Нима учун? Керак эмас. Ҳа, лекин...

Аёл йиғлаб юборди.

– Хўпми, азизим? Мен ўзимизникини чақиртираман, у жуда беозор.

– Ажойиб, жуда соз, – ғудранди Иван Ильич.

Рухоний келиб, унинг учун илоҳий каломлардан ўқиғач, юмшади, ўзининг шубҳаларидан қутулиб, енгил тортгандек бўлди ва бу тажангликдан сўнг унда оний умид уйғонди. Тағин кўричак ва уни даволаш ҳақида ўйлай кетди ва кўзида ёш билан тазарру қилди.

Ибодатдан кейин уни ётқизиб қўйганларида, бир дақиқа енгил тортди ва яна дилида яшашга умид уйғонди. У таклиф қилинган жарроҳлик амалиёти юзасидан фикр юритди. «Яшашни, яшашни хоҳлайман», – ўзига ўзи зорланди. Ҳол сўрагани хотини кирди; одатдаги гапларни айтди ва охирида қўшимча қилди:

– Ахволинг анча тузук-а, шундай эмасми?

У хотинига қиё боқмай «ҳа» деб қўя қолди.

Хотинининг кийими, туриши, юз ифодаси, овози – бари унга бир нарсани айтарди: «Ҳаммаси ёлғон. Сен яшаган ва яшаётган ҳаёт ёлғон, ўзингдан ҳаёт ва ўлимни пана қилишдан иборат». У шуни ўйларкан, хотинига нафрати қўзиди ва нафрат билан бирга жон олувчи жисмоний оғриқ ҳамда руҳиятида чорасизлик, яқинлашиб келаётган интиҳо ҳаёли гавдаланди. Янгидан нимадир рўй берди: бураб, чатнаб оғриш, нафас сиқиши...

У «ҳа» деганда юзи қўрқинчли буришиб кетди. «Ҳа» дея туриб, хотинининг афтига тик қаради-ю, заифлигига ярашмаган чакқон ҳаракат билан юзтубан ағнаб бакириб юборди:

– Кетинглар, кетинглар, мени тинч қўйинглар!

12

Шу дақиқадан бошлаб уч кун давом этган, даҳшатли, икки эшик ортидан ҳам ваҳимаси тешиб юборадиган чинқирик бошланди. Хотинига жавоб қайтарган ўша дақиқада у маҳв бўлганини тушунганди, энди қайтиш йўқ, қазо яқин, ҳаммаси тугаган, ҳаммасининг ёлғонлиги ҳақидаги шубҳа эса шубҳалигича қолган.

– У! У-у! У! – қичқирарди Иван Ильич турли оҳангларда. Кейин яна қичқира бошларди: «Истамайман!» – ва шу тарзда «у» товушини тутиб қичқираверарди.

Унинг учун вақт ўлчови тугаган шу уч кунда жонини охиригача сўриб олган, кўзга кўринмас қора халта ичида типирчилади. У худди жаллоднинг қўлидан юлқиниб чиқмоқчи бўлган ўлимга маҳкум этилган маҳбусдек чиранарди; ҳар дақиқада жон-жаҳди билан курашмасин, уни даҳшатга солган ўша машъум палла яқинлашаётганини сезиб турарди. У бутун азоб қора халтага тобора сўрилиб боришда эканини ҳис қилар, аммо бундан қутулиш чораси йўқ эди. Қутулишга эса ҳаёти яхши ўтгани ҳақидаги иккори халақит берарди. Ҳаётини оқлашга бўлган интилиш уни занжир каби чирмаб олганди ва олға юришга қўймасди.

Иттифоқо, қандайдир куч унинг кўкрагига, биқинига урилгандек бўлди, нафаси баттар қисилди, у аллақандай жарлик тубига қулаб тушди ва ўша ёқдан аллақандай шуъла кўринди. У билан темирйўл вағонидаги бир ҳолат рўй бераётганди: олдинга кетяпман деб ўйлайсан-у, аслида орқага кетаётган бўласан ва бирдан асл йўналишни билиб қоласан.

– Ҳа, бари нотўғри бўлди, – деди ўзича, – ҳечқиси йўқ. Аслида «тўғри»си қанақа бўларкин? – деб ўзидан сўради ва бирдан жимиб қолди.

Бу учинчи куннинг охирида, жони узилишидан бир соат олдинги ҳолат эди. Айнан шу паллада гимназиячи астагина отасининг ҳузурига писиб кирган ва

унга яқин борганди. Жон берувчи тинмай бақирар ва қўлини силкирди. Қўл гимназиячининг бошига тегиб кетди. Гимназиячи қўлни ушлаб олди, унга лабларини босди ва йиғлаб юборди.

Айни шу пайтда Иван Ильич жарликка қулаб, шуълага кўзи тушган ва ҳаёти нотўғри кечганини, лекин уни ҳали ҳам тўғрилаш мумкинлигини ўйлаганди. У ўзидан: «Тўғри ҳаёт қанақа бўларкин?» деб сўради ва букчайганча жимиб қолди. Шунда у қўлини кимдир ўпаётганини сезди. Кўзини очиб, ўғлига разм солди. Болага раҳми келди. Хотини унга яқинлашди. Аёлига тикилди. Аёли анграйиб, бурни ва бўйнига оққан кўзёшларини артмай, аламзада назар билан унга қараб қолди. Иван Ильичнинг хотинига раҳми келди.

«Ҳа, мен уларни қийнаяпман, — ўйлади у. — Уларга оғир, бироқ мен ўлсам, уларга яхши бўлади». У шу сўзларни айтмоқчи бўлди, аммо гапиришга мадори етмади. «Гапиришдан нима фойда, амалга ошириш керак», — ўйлади у. Кейин нигоҳи билан хотинига ўғлини кўрсатди ва тилга кирди:

— Опкет... афсус... сен ҳам... — У «кечир» демоқчи эди, «кеч» дея олди, холос, хатони тўғрилашга мажоли етмади, кимга керак бўлса, ўзи тўғрилаб олади, дегандек қўл силтади.

Шу пайт Иван Ильични қийнаб, ичидан чиқмаётган азоб икки томондан, ўн томондан, ҳамма томондан отилиб чиқа

бошлади. Уларга шафқат қилиш лозим, шундай қилиш керакки, улар азоб чекишмасин. Бу қийноқлардан ўзини ва уларни халос этиш лозим. «Қандай яхши ва қанчалик оддий, — ўйлади у. — Оғриқчи? — сўради ўзидан. — У қаерга кетди, қаердасан, ҳой, оғриқ?»

У қулоқ тута бошлади.

«Ха, мана у. Нима бўпти, майли, оғрийверсин».

«Ўлим-чи? У қаерда?»

У ўзининг қадрдон бўлиб қолган ўлим кўрқувини излади-ю, аммо-лекин тополмади. У қаерда? Қанақа ўлим? Ҳеч қандай кўрқув йўқ, негаки ўлимнинг ўзи йўқ эди.

Ўлим ўрнида шуъла бор эди.

— Шунақа бўларкан-да! — кутилмаганда овоз чиқариб гапирди у. — Қандай яхши!

Унинг учун ҳаммаси бир дақиқада рўй берди ва бу дақиқанинг моҳияти ўзгармай қолди. Тепасида турганлар учун эса унинг ўлим талвасаси яна икки соат давом этди. Иван Ильичнинг кўксида нимадир ғариллади; шарти кетиб, парти қолган гавдаси қалтиради. Кейин ғариллаш ва хирқираш камайиб борди.

— Тамом! — деди кимдир боши устида.

Бу сўзни у эшитди ва кўнглидан қуйидагиларни ўтказди: «Ўлим тамом бўлди, энди у йўқ».

У ичига ҳаво ютди, ютганини нафасининг ярмида тўхтатди, узанди ва омонатини топширди. *Бечора...*

Сергий ота

1

Петербургда қирқинчи йилларда ки-
шини лол қолдирадиган бир воқеа рўй
берганди: князь, ҳамма император Нико-
лай I ҳузурида флигель-адъютантликка
ва юқори мансабга эришишини башорат
қилган, зирхпўш аскарлар, яъни кира-
сир¹ полкининг лейб-эскадрон командири,
келишган барно йигит император хоним-
нинг марҳаматига сазовор бўлган ҳусн-
да тенгсиз паричеҳра қиз билан никоҳ
тўйига бир ой қолганда истеъфога чиқди,
келин билан муносабатларини узди,
чоғроқ мулкини синглисига қолдирди ва
роҳиб бўлиш ниятида монастирга йўл
олди. Воқеа унинг ички сабабларини
билмаганлар учун кутилмаган ва мавҳум
бўлиб қолди; князь Степан Касатский-
нинг бундай қарорга келиши барчани лол
қолдирди, ўзи учун эса бошқача йўл ту-
тиб бўлмайдиган сўнги чора эди.

Отаси — истеъфодаги гвардия полков-
ниги оламдан ўтганда Степан Касатский
ўн икки яшар ўсмир эди. Ўшанда онаси

¹ *Кирасирлар* — (асл маънода — совутдор сипоҳ-
лар) XVII асрда Европанинг қўплаб мамлакатларида
пайдо бўлган совутли оғир кавалерия тури.

ўғлини бағридан қўйиб юбориши қанчалик қийин бўлмасин, ўзи вафот этган тақдирда фарзандини уйда ушлаб турмай, корпусга¹ топшириш ҳақидаги марҳум эрининг вассиятига қарши боролмади ва уни корпусга юборди. Бева она ўғли қаерда бўлса, ўша ерда яшаш ва бегим кунларида мусофирчиликни сездирмай, оила даврасида бўлишини таъминлаш учун қизи Варвара билан Петербургга кўчиб келди.

Боланинг афт-ангоридан зўр қобилиятлилиги ва етарлича мағрурлиги шундоқ кўриниб турарди. Оқибатда, фанларни ўзлаштириш, хусусан, ўзи айрича қизиқадиган математика, ҳарб машғулотлари ҳамда отда чопиш бўйича биринчи деб тан олинди. Дароз бўлишига қарамай, келишган ва чаққон эди. Бундан ташқари, агар феъл-атворида жиззакилиги бўлмаганда, намунали кадет даражасига эришиши ҳам мумкин эди. У ичмасди, қинғир йўлларга юрмасди ва ҳаддан ташқари ҳақиқатгўй эди. Бироқ тўкис бўлишига бир нарса халакит берарди: ботинидаги ғазаб алангаси юзага чиққанда ўзини бошқаролмай қолар, буткул ёвузлашиб кетарди. Бир марта унинг маъданлардан тайёрлаган тўплами устидан кула бошлаган кадетни деразадан ирғитиб юборишига оз қолган. Бошқа сафар бир кишини сал бўлмаса ўлдириб қўяёзган: котлет тўла лаганни иқтисодчига қараб ирғитган; сўзидан тонган, ҳамманинг юз-

¹ *Корпус* – ҳарбий билим юрти.

кўзича ёлғон гапирган зобитга ташланган, айтишларича, унга мушт туширган. Агар корпус директори ҳаммасини бости-бости қилмаганда, иқтисодчини ҳайдаб чиқармаганда, у оддий аскарлар сафига қўшиб қўйилган бўларди.

Ўн саккиз ёшида зодагонлар гвардия полкига зобит қилиб юборилди. Император Николай Павлович уни корпусдалик пайтидан биларди, алоҳида эътибор берганди, шунинг учун кейин унга полкда флигель-адъютантликни башорат қилишганди. Касатский иззатталаблик учунгина эмас, асосийси, корпусдалик пайтиданоқ Николай Павловични қалбдан, айнан қалбдан яхши кўрганлиги учун ҳам шундай бўлишини жон-дилдан хоҳларди. Николай Павловичнинг корпусга ҳар бир ташрифи давомида (у тез-тез қадам ранжида қилиб турарди) баланд бўйли, ўмровдор, чиройли мўйловлюю қирғий бурунли, текис кузалган чакка соқоли ўзига ярашган ҳарбий либосдаги зот шахдам қадамларда чиқиб келиб, кадетлар билан йўғон овозда саломлашаркан, худди кейинчалик муҳаббат илоҳасига дуч келганда бўлганидек, Касатский севимли кишисига ошиқлик шавқини ҳис этарди. Очиги, Николай Павловичга нисбатан муҳаббат ҳаяжони севгилисига бўлган ишқидан-да кучлироқ эди ва ўзининг чексиз садоқатини намоиш этишни, ўзидаги ниманидир шоҳга қурбон қилишни хоҳларди. Николай Павлович

ҳам ундаги бу оташин садоқатни билар, уни атайлаб алангалатар эди. У баъзан болаларча соддалик, баъзан дўстона, баъзан кибру ҳаво билан муомалада бўлиб, кадетлар билан чақчақлашар, уларни атрофига тўпларди. Касатскийнинг зобитлар билан охирги ғалвасидан кейин Николай Павлович унга ҳеч нарса демаган, Касатский яқин борганида эса ўзини намойиш-корона олиб қочган, хўмрайиб, бармоғи билан дўқ қилган ва кета туриб:

— Билиб қўйгин, ҳаммаси менга маълум, бироқ баъзи нарсаларни билишни хоҳламайман. Аммо улар мана бу ерда, — деган.

У шу гапни айта туриб, юрагини кўрсатган.

Ўқишни тугатган кадетлар Николай Павловичнинг ҳузурида бўлганларида у булар ҳақида эслатишни эп кўрмаган, фақат ҳар доимгидек, менга тўғри мурожаат этаверинглар, менга ва ватанга виждонан хизмат қилсаларинг бўлди, мен сизларнинг эски дўстингиз бўлиб қолавераман, деб айтган. Ҳамма ҳар доимдагидек тўлқинланиб кетган, Касатский эса бўлиб ўтган гап-сўзларни эслаб, кўзига ёш олган ва севимли зотга сидқидилдан хизмат қиламан, деб ўз-ўзига сўз берган.

Касатский полкка кўтарилгач, онаси қизи билан аввал Москвага, ундан кейин қишлоққа кўчиб ўтди. Касатский ярим мулкани синглисига берди. Қолган ярми эса

ҳозир хизмат қилаётган дабдабали полкда кун кўриши учун унинг ўзига етарли эди.

Зоҳиран Касатский одатдаги олға интилувчи чинакам гвардиячига ўхшаб кўринса-да, ботинида мураккаб ва шиддатли туйғулар ниш урарди. Бу туйғулар унга болаликдан ҳамроҳ эди, улар хилма-хил бўлса-да, бироқ моҳияти бир хил эди, яъни умр йўлидаги барча ишларни шу қадар пишиқ-пухта адо этиб, гўзал ютуқларга эришсинки, одамлар ҳайратдан ёқа ушлаб қолсин. У бир соҳа ёки фанни танларди-да, шунинг устида тер тўка бошларди, то уни мақтаб, бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатишмагунча бир зум тиним билмасди. Бир муваффақиятга эришгач, у бошқасининг пайдан тушарди. Шундай қилиб, фанларни ўзлаштиришда корпусда биринчи ўринга кўтарилди, бирданига французчада сўзлаши яхши эмаслигини сезиб қолгач, бу тилни она тили даражасида эгалламагунича тинчимади ва бунга ҳам эришди; кейин шахмот билан шуғуллана бошлади ва корпусдалик вақтидаёқ аъло даражада дона сурадиган бўлди.

Ҳаётида шоҳга ва ватанга хизмат қилиш бурчидан ташқари унинг олдида яна бошқа мақсадлар кўндаланг турарди, бу мақсадлар қай даражада кичик бўлмасин, то уларни рўёбга чиқармагунча ўшалар билан яшарди. Бирига эришгач, тезда унинг ҳаёлида бошқаси пайдо бўлар ва олдингисининг ўрнини эгалларди. Бу сабъ-

ҳаракатлар – олдига қўйилган мақсадга эришишдаги саъй-ҳаракатлар унинг ҳаёти-ни тўлдирарди. Шундайки, зобитлик даражасига етгач, хизмат малакасини оширишга жон-жаҳди билан киришди ва тез орада, гарчи ўзини тутолмайдиган жиззакилиги хизматда панд бериб, ютуқларига соя ташлаб турса-да, намунали зобит деган номга сазовор бўлди. Кейин, давра суҳбатларида дунёвий билимларининг чалалигини сезиб қолгач, китоблар оламига шўнғиди ва бунда ҳам кўзлаган мақсадига эришди. Сўнг у киборлар даврасида порлаш фикрига тушиб қолди, бирданига маҳорат билан рақс тушишни ўрганди ҳамда тезда шунга эришдики, уни олий даражали киборларнинг баллари ва айрим тантаналарига таклиф қиладиган бўлишди. Касатский бу билан ҳам қаноатланиб қололмасди. У мутлақ биринчи ўринда туришни хоҳларди, бунга эришишнинг эса унга nasib этиши қийин эмасди.

Ўша пайтларда олий табақа, ўйлашимча, ҳар доим ва ҳамма ерда одамларнинг тўрт тоифасидан иборат эди: 1) бойлар ва сарой аъёнлари; 2) унча бой эмас, бироқ саройда туғилган ва ўсган одамлар; 3) сарой аъёнларига тақлид қилувчи бой одамлар; 4) унча бой эмас ва сарой аъёнларидан бўлмаган, лекин биринчи ва иккинчи тоифаларга тақлид қилувчи одамлар. Касатский биринчи тоифага мансуб эмасди. Касатскийни кейинги икки тоифага жон-

жон деб қўшишарди. У оқсуяклар даврасидан жой оларкан, ўз олдига ҳатто кибор аёллар билан алоқа ўрнатиш мақсадини қўйди ва кутилмаганда тезда бунга эришди ҳам. Бироқ ҳаял ўтмай кўриб улгурдики, у айланаётган давралар қуйи даража давралар экан, юқори давралар эса, яъни бойлар ва сарой аъёнлари давраси, гарчи уни таклиф қилиб туришса-да, уларга бегона экан; улар йўлига назокат-ла муомала қилсалар-да, лекин барча муносабатлар шуни кўрсатардики, уларнинг ўз давралари бор. Касатский ўзини уларники бўлишини хоҳларди. Бунинг учун эса ё флигель-адъютант бўлиш керак – у ҳозирча бу даражани кутяпти, ё шу даврадан уйланиш лозим. У бир тўхтамга келди: уйланади, вассалом.

У гўзал, яна сарой аъёнларидан шундай бир қизни танладик, нафақат у интилган давранинг кишилари, балки ундан юқорида турувчи барча табақа вакиллари ҳам шу қизга интиларди. Бу графиня Короткова эди. Касатский фақат амал илинжида унга хушомад қилмаётганди, Короткова ҳаддан ташқари жозибадор эди ва у тезда қизни севиб қолди. Бошда қиз унга совуқ муомалада бўлди, кейин бирдан бари ўзгарди ва қиз унга илтифот кўрсата бошлади. Ойиси эса йигитни сидқидилдан хонадонларига таклиф ҳам қилди.

Касатский қизнинг қўлини сўради ва бу таклиф ижобат бўлди. У бундай бахт-

нинг осон қўлга кирганидан, онанинг ва қизининг ўзгача ва қизгин муносабатидан ҳайрон эса-да, бутун вужуди билан, ҳеч нарсани кўрмайдиган ва эшитмайдиган даражада ошиқ бўлиб қолдики, натижада севгилиси бир йил олдин Николай Павловичнинг маъшуқаси бўлганини ва буни бутун шаҳар билишини ҳам сезмади.

2

Белгиланган тўй кунидан икки ҳафта олдин Касатский қаллиғининг Царское Селодаги боғчасига ташриф буюрди. Майнинг илмилик куни эди. Куёв билан қаллиқ боғни айланишди ва соядор жўкалар хиёбонидаги кичкина курсида қўним топишди. Мэри оқ харир қўйлақда, у ўзгача латофатли кўринарди. Ўзини ифбат ва севги оғушида сармастдек тутарди. Бошини қуйи солиб ўтирар, баъзан қаршисидаги ўзига эҳтиёткорлик ва назокат билан муомалада бўлаётган, бирор ҳаракати ё сўзи билан келиннинг фаришталардек софлигига ногаҳон дахл қилишдан ҳадиксираётган хушсурат паҳлавонга кўз қирини ташлаб қўярди. Касатский ҳозир учрамайдиган, қирқинчи йиллар кишиларига мансуб эди, улар қизларнинг жинсий нопок бўлишлари мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмасдилар, аёлдан илоҳий, самовий покликни талаб этганлар ва бу

самовий покликни ҳар бир қизнинг ўз давраси ҳам эътироф этган ва унга ҳам шундай муносабат кўрсатишган бўларди. Бундай муносабатда эркаклар ўзларини қўйиб юборган ахлоқсизлик ҳолатларида кўплаб ишончсизлик ва хатар юзага келарди, бироқ ҳар бир қизда ўзига шунчаки эрмак изловчини кўрган ҳозирги йигитларнинг қарашидан фарқли ўлароқ, бундай қараш, ўйлашимча, аёлларга нисбатан ижобий эди. Қизлар ҳам бундай муносабатларга жавобан иложи борича илоҳалардек бўлишга интилардилар. Касатский аёлларга шунақа назар билан ёндашар ва ўзининг қаллиғига ҳам шундай нигоҳ билан қараётганди. Бу дамда у бениҳоя ошиқ эди ва маъшуқасига тирноқча ҳам ғайирликни ҳис қилмай, етиб бўлмас юлдузга қўл чўзгандек бутун вужуди билан унга талпинарди.

У барваста қоматини намоиш этиб ўрнидан кўзгалди ва иккала қўли билан қиличига таянганча қизнинг қаршисида фоз турди.

— Мен айни дамда инсонга насиб этиши мумкин бўлган бахтни ҳис қиляпман. Буни сиз, ҳа, сиз... — деди у журъатсизгина жилмайиб, — ҳадыя этдингиз.

У бу пайтда «сен»лаб гапиришга одатланмаганди, чиндан ҳам қизга ахлоқан қуйидан туриб қараганда, «сен»сираб мурожаат қилиш мазкур фариштага нисбатан қўрқинчли туюларди.

— Мен ўзимни... — кутилмаганда йигит дадиллашди, — сен туфайли англадим, англадимки, мен ўзимни билганимдан афзалроқ эканман.

— Мен буни анчадан бери биламан. Айнан шулар учун сизни севдим.

Шу атрофда булбул чахчахлаб сайрай бошлади, туйқус эсган шабада ҳарир япроқни титратиб ўтди.

У қизнинг қўлини ушлаб, лабларини босди, кўзларида ёш қалқди. Қиз тушундики, севишини тан олиб айтган сўзи учун йигит миннатдорчилик билдирмоқда. Йигит нарироқ кетди, жим бўлди, кейин қайтиб келди ва ўтирди.

— Биласизми, биласанми, ҳа, ҳаммаси барибир. Мен сенга беғараз яқинлашдим, мен юқори давралар билан муносабат ўрнатмоқчийдим, кейинчалик... Сени билгач, бу ҳол сен билан тенглаштирганда ҳеч нарса бўлмай қолди. Бунинг учун мендан хафа бўлмайсанми?

Қиз жавоб бермади, фақат унинг қўлини ушлади.

Йигит тушундики, бу билан «Йўқ, хафа бўлмайман», демоқчи.

— Ҳа, мана, сен айтдингки... — йигит сўзини йўқотиб қўйди, бу ўзига анча ноқулай туюлди, — сен мени севишингни айтдинг, лекин мени маъзур тут, мен ишонаман, аммо бундан ташқари нимадир сени безовта қиляпти ва халақит бераяпти. Нима у?

«Ҳа, ҳозир ёки ҳеч қачон, — ўйлади қиз. — Барибир у билади. Энди у кетолмайди. Ох, агар у кетиб қолса-чи, бу даҳшат бўлади!».

Қиз севгига тўла нигоҳлари билан ошиқнинг кўркам, бақувват қоматига назар ташлади. Айни дамда уни Николайдан каттиқроқ севиб кетди, агар императорлиги бўлмаганда уни бунга алмаштирмасди.

— Биласизми, мен ёлгон гапиролмайман. Мен ҳаммасини айтишим лозим. Сиз, у нима деб сўраяпсиз. Бу шуки, мен бировни севардим.

У ялинчоқ ҳаракат билан йигитнинг кўлига кўлини қўйди.

Йигит жим эди.

— Кимни севганимни билишни истайсизми? Ҳа, уни, шоҳни.

— Ҳаммамиз уни севамиз, мен тасаввур қиламанки, сизлар институтда...

— Йўқ, кейин. Бу шунчаки ҳавас эди, сўнгра ўтиб кетди. Мен шуни айтиб қўйишим керак эди.

— Хўш, нима қилибди шундай бўлса?

— Йўқ, бу шунчаки эмас.

Қиз қўллари билан юзини ёпди.

— Нима, сиз унга таслим бўлганмисиз?

Қиздан сас-садо чиқмади.

— Маъшуқасимисиз?

Қиз ҳамон жим.

Йигит ирғиб ўрнидан турди, мурдадек оқариб кетган, ёноқлари пир-пир учар, қизнинг қаршисида тош қотганди. Шу

дамда Николай Павлович уни Невскийда учратиб қолганида, эркалатиб табриклагани ёдига тушди.

— Эй Худойим, нима қилиб қўйдим, Стива!

— Тегманг, тегманг менга. Оҳ, қандай азоб!

Йигит қайрилди-да, уйига кетди. Уйда онасига дуч келди.

— Нима бўлди, князь? Мен...— она ўғлининг афтода юзини кўриб, мум тишлаб қолди.

— Сиз билгансиз буни ва мендан яширмоқчи бўлгансиз. Агар аёл бўлмганингизда, — деди қичқириб у онасининг боши узра тўқмоқдек муштини кўтариб, сўнг шарт бурилди-да, югуриб чиқиб кетди.

Агар қаллиғини бошқа мардум бир киши йўлдан урганида, уни ўлдирган бўларди, бу эса кимсан — олампаноҳ.

Эртасига касаллигини баҳона қилиб, таътилга, бутунлай истеъфога чиқди ва ҳеч кимни кўрмаслик учун қишлоққа кетди.

Ёзни ўз ишлари билан машғул бўлиб қишлоқда ўтказди. Ёз тугагач, Петербургга қайтмади, балки монастирга борди ва роҳибликни қабул қилди.

Онаси унинг бу қатъий қароридан қайтаришга уриниб, хатлар ёзди. У жавоб бердики, Худонинг иродаси ҳамма нарсадан юқоридир ва у шуни ҳис қиляпти. Фақат акаси сингари мағрур ва иззатталаб синглисигина уни тўғри тушунди.

Сингилнинг тушунгани шуки, ўзларининг юқорилигини кўрсатиб қўймоқчи бўлганларга акаси улардан қанчалик баланд эканини исботлаш учун роҳибликни танлаган. Ҳақиқатан ҳам, шундай бўлганди. Роҳибликни қабул қилиб, вақтида бошқалар учун жуда муҳим бўлган нарсалардан нафратланишини исботлади, эндиликда шундай юқори даражага кўтарилдики, у ердан туриб, бир пайтлар ҳавас қилган одамларига бемалол қараши мумкин бўлди. Синглиси Варенка ўйлаганидек, акаси фақат битта туйғунинг асири бўлиб қолмаганди. Унда яна бошқа бир асрор – ҳақиқий диний туйғу бор эдики, буни Варенка билолмасди, бу диний туйғу фахр ҳисси ва биринчилик хоҳиши билан чатишиб кетиб, унинг онгу шуурига ҳукмронлик қиларди. Унинг фаришта деб тасаввур қилган Мэри (келин)га нисбатан ғазаб ва таҳқир туйғуси шунчалик кучли эдики, уни умидсизлик гирдобига фарқ этди, умидсизлик қаерга олиб борарди – нажот учун Худонинг ҳузурига, вужудида ҳамон бокиралигини йўқотмай сақлаб келаётган маъсум болалигига олиб келди.

3

Касатский биринчи қор муносабати билан ибодат куни монастирга қадам қўйди.

Монастир бошлиғи дворян, олим, ёзувчи, сайлаб қўйилган раҳбар ва устозга

сўзсиз бўйсунадиган, Валахиядан чиққан роҳиблар авлодидан бўлган қария эди. Игумен таниқли қария Амвросийнинг шогирди эди, Амвросий Макарийнинг шогирди эди, Макарий қария Леониднинг шогирди эди, Леонид Паисий Величковскийнинг шогирди эди. Касатский ана шу игуменга ўзининг қария устозига бўйсунгандек бўйсунарди.

Касатский монастирда бажарадиган барча юмушларида бўлгани каби ўзининг бошқалардан тафаккур ҳисси юксаклигини сизди. Ҳам ботиний, ҳам зоҳирий баркамолликка эришганлик севинчи унга монастирда ҳам ёр бўлди. Полкда нафақат беками кўст зобит бўлганди, балки талаб этилганидан кўпроқ нарасага эришиб, мукаммаллик кўламини кенгайтирганди, монахликда ҳам шундай бўлишга интилди: ҳамма вақт меҳнаткаш, тамизли, мурасоз, ювош, фақат ишда эмас, тафаккурда ҳам тоза ва бўйсунувчан. Айниқса, ундаги сўнгги фазилат, аниқроғи, мукаммаллик унинг ҳаётини енгиллаштирди. Монастирнинг пойтахт ёки кўп кишилиқ шаҳар ҳаётига ўхшаб кетадиган талаблари инжиқлиги билан васвасага солиб, унга ёқмай қолган вақтларда буларнинг ҳаммасини мўминқобиллик билан енгди: «Муҳокама қилиш менинг вазифамга кирмайди, балки итоат этишни жойига қўйишдир, жаноза пайтида тобут ёнида туриш, ибодат қилувчилар қаторида қироат қилиш ёки мусофирхона-

да ҳисоб-китоб олиб бориш бўладими, фарқи йўқ». Устозида у ёки бу нарсадан ҳар қандай даражада шубҳаланиш пайдо бўлишини шу мўминлиги билан бартараф этиб борди. Мутелик бўлмаганида черков хизматининг узлуксизлиги ва бир хиллиги, мухлисларнинг ҳовлиқмалиги, биродарларнинг аҳмоқона қилиқлари остида эзилиб кетган бўларди; энди эса буларнинг ҳаммаси қувончли туюлмоқда, ҳатто ҳаётида мамнунлик ва куч-қувват касб этмоқда эди. «Бир кунда бир оятни бир неча марта эшитиш нима учун кераклигини билмайман-у, бироқ шу нарса кераклигини биламан. Кераклигини билгач эса ундан қониқиш ҳис этаман». Қария унга ҳаётни тутиб туриш учун моддий озуқа қанчалик лозим бўлса, руҳий ҳаётни ушлаб туриш учун руҳий озуқа – черков ибодати шунчалик лозимлигини уқтирганди. У бунга ишонди, ҳақиқатан, черков амалиёти (баъзан эрталаб туришга қийналса ҳам) унга ёқимли фароғат ва қувонч бахш этарди. Қария тавсия этган амаллар сабр ҳаловати ва қатъийлиги билан шодлик бағишларди. Ҳаётга қизиқиш ўз иродасини такрор ва такрор намоёиш этиш, яна ва яна сабрбардош билангина эмас, балки дастлабки вақтларда жуда жўн, осонгина эгаллаш мумкиндек туюлган жами насронийча эзгуликлар, қадриятлар туфайли ҳам экан. У бутун борлигини монастирга топширди ва бундан ранжимади, унда заррача ялқовлик

йўқ эди. Ибтидоий нарсаларга тоқат қилиш унга қийин бўлмади, аксинча, қувонч ҳадя этди. Ҳатто шахватдек туғённи енгиш хасислик ёки бузуқчиликдан қутулиш каби осон кечди. Қария уни бу балодан алоҳида огоҳлантирганди, бироқ Касатский ундан тез халос бўлганига шодланди.

Уни фақат қайлиғи ҳақидаги хотиралар қийнади. Фақат хотиралар эмас, рўй бериб қолиши мумкин бўлган жонли тасаввур – беҳос дуч келиб қолиш уни хавотирга соларди. Беихтиёр уни шоҳнинг ҳамма танийдиган жазманларидан бири, кейинчалик бошқа эрга теккан ва қойилмақом хотин бўлиб, оиланинг онахонига айланган аёл тарзида тасаввур қилди. Эри яхши мансабда, ҳокимият, ҳурматга мушарраф, яна қуллуқ қилиб турадиган хотини бор.

Хуш дақиқаларда Касатскийни бу фикрлар хижолатга солмасди. Шодон дамларда буларни эсласа, ўша васвасалардан қутулгани учун шукур қиларди. Гоҳо шундай ҳам бўлардики, яъни ўша кунлар қаршисида кўндаланг келса, шу дамларни бошдан кечирганига ишонгиси келмас, бироқ ишонгиси келмаган нарсаларни кўриб турарди, хотиралар ва (сўз юритиш ҳам даҳшат) пушаймонлик унинг бутун борлиғини қамраб оларди.

Бундай ҳолатдан қутулишнинг йўли итоат этмоқ – меҳнат ва кун бўйи ибодат билан машғуллик. У одатдагидек, ибодат

амалларини бажарар, тавба-тазарру қилар, хатто керагидан ортиқча чўқинарди, бироқ бу амалларда фақат вужуди иштирок этар, қалб эса четда эди. Шунини сезиб қолса, қаттиқ қийналарди. Бу бир кун давом этар, баъзан икки кун ва сўнг ўзидан-ўзи ўтиб кетарди. Лекин ўша бир ё икки кун бўларди. Касатский сездики, у на ўзининг, на Худонинг амрида, балки бошқа бир кучнинг ихтиёрида. Шу кунларда нима айтилган бўлса, ҳаммасини бажарди, шундай вақтлар бўлдики, қария тек қотишни, ҳеч тадбир қўлламай, фақат кутиш лозимлигини маслаҳат бериб турди. Умуман, шу давр мобайнида ўзининг хоҳиши билан яшамади, балки қариянинг иродасига бўйсунди, билъакс, шу мутеликда алоҳида хотиржамлик бор эди.

Шу тариқа, Касатский биринчи қадам қўйган монастирида етти йил яшади. Учинчи йилнинг охирида поп мартабасидаги роҳиб ҳузурида Сергей номи билан соч кузаш бўлди. Соч кузаш Сергей учун муҳим ботиний воқеага айланди. У олдин таранганда ёқимли ҳаловат ва руҳий кўтарилишни ҳис этарди; энди ибодат қилувчиларга бош бўлиб, амалларни бажараркан, бу унга улуғворлик, раҳмдиллик ва дилраболик ҳиссини бахш этди. Аммо, на чора, биринчи марта кечирган бундай кўтаринки кайфияти амаллар такрорланавергач, яна ўтмаслашиб борди ва сездики, бу ҳам ўткинчи экан. Ҳақиқатан, ҳисси-

ётлар заифлашиб борди, бироқ кўникма сақланиб қолди.

Умуман, Сергейнинг монастирдаги еттинчи йилги ҳаёти зерикарли кечди. Нимани ўрганиш лозим бўлса, нимага эришиш шарт бўлса, у эришиб улгурган ва қиладиган бошқа иши қолмаганга ўхшарди.

Лекин барибир вазиятга тобеланиш, боғланиш ҳолати кучайди. Шу йилларда онасининг вафоти ва Мэрининг турмушга чиққанлиги ҳақидаги хабарларни эшитди. Иккала янгиликни ҳам лоқайд қабул қилди. Унинг ҳамма эътибори, жами қизиқишлари ўзининг ички оламига бўйсундирилганди.

Роҳиблигининг тўртинчи йилида архиерей алоҳида илтифот кўрсатди, қария айтдики, агар уни юқори вазифага тайинламоқчи бўлсалар, рад этмасин. Шунда роҳибларга хос шуҳратпарастлик бош кўтарди – бу нарса уларда даҳшатли тарзда мавжуд эди.

Уни пойтахтга яқин жойдаги монастирга тайинладилар. У рад этмоқчи бўлди, аммо қария таклифни қабул қилишни сўради. У таклифни қабул қилди, қария билан хайрлашди ва янги монастирга ўтди.

Пойтахтдаги монастирга ўтиши Сергейнинг ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Бу жойда турли ташвишлар кўп эди ва Сергей бор кучини шу фаолиятга йўналтирди.

Олдинги монастирда аёлларнинг йўлдан оздирадиган қилиқлари Сергейни кам

қийнаганди, бу жойда эса бундай наво-
зишлар даҳшатли кучга айланди ва шун-
гача етиб бордики, бу ҳол билан ҳазилла-
шиб бўлмасди.

Ўзининг номақбул қилиқлари билан
танилган бир бой хотин бўларди, шу
Сергийга хушомад қила бошлади. Аёл у
билан гаплашди ва хонадонига ташриф
буюришини сўради. Сергей буни қатъий
рад этди-ю, бироқ хоҳишларининг рўёбга
чиқаётганидан, бош кўтараётганидан ваҳи-
мага тушди. Шунчалик кўркдики, уят-
ни ҳам енгиб, заифлигини тан олди,
бу ҳақда қарияга хат ёзиб, жойини
қисқартиришини ва ўзининг ёш муриди-
ни инсофга чақиришини ҳамда тоат-ибо-
дат ва сомёликдан бошқа юмуш билан
шуғулланмаслигини кузатиб боришини
сўради.

Бундан ташқари, энг катта ташвиш
шундан иборат бўлдики, ушбу монастир-
нинг игумени руҳоний, димоғдорлик касб
этган оқсуяк, олғир одам бўлиб, бутунлай
Сергийга хайрихоҳ эмасди. Сергей ўзи би-
лан қанча курашмасин, бу совуқ муноса-
батни енголмади. У мурса қилди, бироқ
қалбининг тўрида норозилик бор эди. Ўша
аҳмоқона туйғу жунбишга келди.

Бу янги монастирга келганининг иккин-
чи йилида рўй берди. Воқеа шундай со-
дир бўлди. Биринчи қор ибодати тун бўйи
катта черковда бўлиб ўтди. Четдан келган
халқ ҳам кўп эди. Маросимни игуменнинг

ўзи бошқарди. Сергей ота одатдаги жойида турар ва сажда қиларди, ўзи хизматда бўлмаган ва хусусан катта черковдаги ибодатлар пайтидаги курашчан ҳолатда эди. Кураш шундан иборат эдики, ташриф буюрганлар, мансабдорлар, айниқса, хонимлар унинг жаҳлини чиқаришганди. У ҳеч кимга назар солишни, уларнинг ярамас қилиқларини: одамларни туртиб, аскар қандай тартиб ўрнатяпти, аёллар роҳибларни, инчунин, яхши таниш бўлиб қолган хушрўй роҳибни бир-бирларига қандай кўрсатишяпти, билишни хоҳламасди. У ўзини бўғаётган хаёлларидан қочиб, иконостасдаги шамларнинг шуъласидан, иконалар ва хизматчилардан бошқа нарсаларни кўрмасликка; куйлаётганлар овозини ибодат сўзларидан бошқа нарсани эшитмасликка; аллақачон қалбининг эҳтиёжига айланган ибодат оятларини қайта-қайта эшитавериб ва ботинида такрорлайвериб пайдо бўлган ўз-ўзини унутиш туйғусидан бошқа ҳисни кечирмасликка интиларди.

У шу ҳолда турди, қаерга лозим бўлса, ўша жойга чўқинди, фикр ва ҳиссиётларни тошдек қотирадиган тарзда мулоҳаза юритиб, ботинида курашди. Шу чоқ либосбардор Никодим ота (у ҳам Сергей отага тақдирнинг катта синови бўлди, Никодим беихтиёр игуменга содиқ ва тарафдорлигини сездириб қўйганди) яқинлашдида, икки карра чуқур таъзим этиб, уни

меҳробда игумен чақираётганини маълум қилди. Сергей ота ридосининг этагидан тортиб тўғрилади, кепчигини кийди ва издиҳом орасидан одимлаб кетди.

— Лиза, ўнгга қара, бу ўша, — аёлни-
нинг французча гапиргани эшитилди.

— Қани, қани? У унчалик хушрўй эмас-
ку, — жавоб бўлди французчалаб.

У билдики, бу сўзлар ўзи ҳақида айтиляпти. Бир дақиқа шуурида залолат ғулу қилди, сўнг дарҳол истиффор келтирди: «Бизни залолатдан Ўзинг халос эт, Тангрим!», — бошини эгиб ва нигоҳини ердан олмай, минбар ёнидан юриб ўтди, бу пайтда иконостасга яқинлашиб қолган гўянда маддоҳларни айланиб ўтиб, шимолий эшикка кирди. Меҳробга қадам қўйгач, тартиб бўйича, икона қаршисида икки бор букилди, кейин бошини кўтарди ва игумен тарафга қаради, турганлар каторида ялтираб порлаган қоматга ўгирилиб қараб ўтирмай, кўз қирини ташлади, холос.

Игумен ибодат кийимида деворга қапишиб, калта, дўмбоқ қўлларини семиз гавдасига осилган тўнидан чиқариб ва қорни устига чалкаштирганча, тўнининг уқасини силаб, оғзи қулоғида, вензил ва акселбантлари осилиб турган генерал либосидаги кибор ҳарбий билан гаплашиб турарди, уни Сергей одатдаги ҳарбийча назар билан тез кўздан ўтказди. Генерал улар полкининг собиқ командири

эди. Шубҳасиз, у айна пайтда яхшигина мавқега эга эди, чамаси, Сергей ота буни тезда пайқади, тақир бошли игумен ҳам буни биларди чоғи, мамнунлигидан қип-қизил бўғриққан юзи ялтирарди. Бу Сергей отанинг иззат-нафсига тегиб, жаҳлини чиқарди, бу кайфияти Сергей отага зарур бўлмаса-да, генерал уни эслаб қолганида, унинг кўнглини таскин топтириш учун ўзининг собиқ ходими унга кўрсатиш мақсадида чақирганини игумендан эшитиб, баттар фигони чиқди ва буни яшириб ўтирмади.

– Сизни фаришта тимсолида кўрганимдан жуда мамнунман, – деди генерал қўлини узатаркан, – умид қиламанки, сиз кадрдон хизматдошингизни унутмаганиз.

Игуменнинг генералнинг лутфини тасдиқлаётгандек туюлувчи оқ толлалар қуршовидаги қизил ва кулиб турган рухсори, генералнинг димоғдор табассум балқиб турган чехраси, оғзидан анқиб турган вино ва чакка соқолидан уфураётган сигара ҳиди – буларнинг ҳаммаси Сергей отанинг зардасини қайнатиб юборди. У игуменга яна бир таъзим қилиб, шундай деди:

– Сизнинг хоҳишингиз мени чорлашга изн бердими? – У бутун юз-андоми ва туриш-турмуши билан бир сўроқни такрорлаб қотиб турарди: нега?

Игумен эса шундай деди:

– Шунчаки, генерал билан юз кўришиш.

— Эътиборингиз учун, мен ўзимни ташвишлардан озод этиш илинжида дунёдан юз ўгирганман, — деди у лаблари титраб, ранги оқарганча. — Нега мени улар билан рўбарў қиласиз? Худонинг даргоҳида ибодат маҳалида тағин.

Бу зардали гаплар, шубҳасиз, бошлиққа ёқмади.

— Бор, бор, — деди игумен гижиниб ва қовоқ солиб.

Эртасига Сергей ота ўзининг дағаллиги учун игумен ва биродарлардан узр сўради, шу билан бирга, бир тунни ибодат билан ўтказгач, қарор қилдики, бу монастирни тарк этиши ва бу ҳақда қарияга хат ёзиб, яна ўзининг монастирига қайтаришини илтимос қилиши керак. У бир ўзи ташвишларга қарши курашишда қариянинг ёрдамисиз ожизлик қилаётганини, бу юмуш қўлидан келмаётганини очик ёзди. Мағрурлиги орттирган боис ташвишидан пушаймонлигини билдирди.

Кейинги почта билан жавоб келди ва унда қария ҳаммасига сабаб кибр эканини айтганди. Қария ундаги ғазабнинг ўт олиши руҳоний қадриятларга Худони таниш учун эмас, балки ўзининг мағрурлиги учун бўйсунганини ва бундай ибодатнинг ҳеч қандай нафи бўлмаслигини баён этганди: «Афсуски, мен шундайман — ҳеч нарсага зарурат сезмайман». Шу туфайли у игуменнинг ҳаракатларига чидай олма-

ган. «Мен ҳаммадан Раббимни излайман, менга эса ҳайвонни дуч қилади». «Агар сен шухрат учун Раббингга сажда қилган бўлсанг, такаббур экансан. Сенда ҳамон дунёвий ғурур ўлмаган. Сен ҳақингда ўйладим, бўтам Сергей, сени дуо қилдим ва Яратган менга сен ҳақингда, мана, қандай хабар берди: бурунгидек яша ва иқтидо айла. Айни пайтда маълум бўлдики, овлоқ жойдаги кичкина монастыр – скитда зоҳид Илларион омонатини топширибди. У ўша жойда ўн саккиз йил яшади. Тамбин игумени мендан ўша жойда яшашни хоҳлайдиган биродарлардан борми, деб сўради. Шу пайтда сенинг хатинг келиб қолди. Сен Тамбин монастыридаги Пансий ота ҳузурига бор, мен ҳам унга хат ёзаман, сен Илларион ҳужрасини эгаллашни сўра. Билмадим, Илларион ўрнини боса оласанми, йўқми, бироқ сенга ғурурингни жиловлаш учун ёлғизлик лозим. Сени Худо қўлласин».

Сергей қариянинг фикрларига қўшилди, хатни игуменга кўрсатди ва унинг розилиги билан ўз ҳужрасини ва монастырга тегишли бошқа ашёларини топшириб, Тамбин биёбонига йўл олди.

Тамбин биёбонида савдогарлардан чиққан бинойидек хўжайин – нозир Сергейни жўнгина ва осойишта кутиб олди ҳамда Илларионнинг ҳужрасига жойлаштирди, бошида маҳрам бериб, кейин эса ўзининг хоҳишига кўра уни ёлғиз

қолдирди. Хужра тоғда ковланган ғорда эди. Унда Илларион яшаган ва шу жойда дафн этилганди. Ғорнинг орқа бўлмасида Илларион кўмилган, юзадаги хонада эса сомон тиқилган матрас тўшалган хонтахта, курси, иконалар тахланган жавон ва китоблар бор эди. Жавон ташқи эшикка тақалиб турарди; токчага ҳар куни бир марта роҳиб монастирдан келтирган овқатни қўйиб кетарди.

Шундай қилиб, Сергей ота зоҳидга айланди.

4

Сергий таркидунё қилганининг олтинчи йили масленица¹ кунларидан бирида қўшни шаҳарда ўзига тўқ бой оилалардан эркак ва аёллар жам бўлиб, қуймоқ ва вино зиёфатидан сўнг тройкаларда сайрга чиқишди. Тўда икки оқловчи, бир бой заминдор, зобит ва тўрт аёлдан иборат эди. Аёлларнинг бири зобитнинг хотини, бошқаси – заминдорники, учинчиси заминдорнинг синглиси, тўртинчиси эса эридан ажралган, сулув, бой ва шаҳарни ўзининг антиқа қилиқлари билан лол қолдириб юрувчи сатанг эди.

Ҳаво ёқимли, йўл худди тахтадек текис. Шаҳардан ўн чақиримлар чиқишгач, тўхтадилар ва қайси томонга юриш ҳақида маслаҳатни бошладилар: орқагами ёки олдингами?

¹ Қишни кузатиш байрами.

– Бу йўл қаерга олиб боради? – сўради сулув бева аёл Маковкина.

– Тамбинога, бу ердан ўн икки чақирим, – деди унга илакишиб қолган оқловчи.

– Хўш, ундан кейин-чи?

– Ундан кейин монастыр орқали Л. га.

– Сергей ота яшаётган жойгами?

– Ҳа.

– Касатскийми? Ўша биёбон барноси-да?

– Ҳа.

– Хонимлар! Жаноблар! Касатскийни кўрамыз. Тамбинода дам оламыз, овқатланамиз.

– Лекин биз уйда тунаш учун қайтишга улгурмаймиз.

– Ҳечқиси йўқ. Касатскийнинг меҳмони бўламиз.

– Айтганча, у ерда монастырга қарашли жуда яхши меҳмонхона бор. Мен Махинани ҳимоя қилгани келганимда бўлганман.

– Йўқ, мен Касатскийникида тунаб қоламан.

– Бу осмон узилиб тушганда ҳам мумкин эмас.

– Мумкин эмас? Гаров бойлашаман.

– Бўлади. Агар сиз тунаб қолсангиз, нима хоҳласангиз, бажараман.

– Шароитга қараб.

– Сиз ҳамми?

– Ҳа-да. Кетдик.

Аравакашларга шаробларни кўтартирдилар. Ўзлари бўғирсоқ, шароб, қандолат

кутиларини олдилар. Аёллар оқ мўйнали пўстинларига ўранишди. Аравакашлар ким биринчи юриши устида бироз тортишиб турдилар, ёшроғи елкаси оша чапани йигитларча қараб, узун қамчи дастасини силкитди-да, қийқириб юборди ва қўнғироқчалар жиринглаб, қўчқораклар гижирлаганча тўда йўлга тушди.

Шатакчи отлар қуюшқон иплари билан сағрилари оша боғланган, қалтираб, чайқалиб турган араваларни роҳатбахш бир тарзда текис ва равон тортиб кетдилар. Эрта баҳорги текис, лой излар киприк қоққунча ортда коларди. Аравакаш тизгинни шўхчан силкитар, оқловчи ва зобит юзма-юз ўтирволиб, қўшнилари Маковкина билан нималарнидир вайсашар, лекин аёлнинг ўзи пўстинига маҳкам ўранганча қимирламай ўтирар ва ўйларди: «Хаммаси бир гўр буларнинг, хаммаси ярамас: шароб ва тамаки ҳиди уриб қолган қизил, йилтиллаган башаралар, ўша сўзлар, ўша хаёллар, бари ўзларининг ярамаслиги атрофида айланиб юришади. Уларнинг барчаси мамнун ва шундай бўлиши кераклигига ва ўлгунча шундай яшашларига ишончлари комил. Мен бундай бўлолмайман. Менга бунақа ҳаётнинг қизиғи йўқ. Мен шундай нарсани хоҳлайманки, буларнинг хаммаси остин-устун, тескари бўлиб кетсин. Ха, ҳеч бўлмаганда Саратовдагидек, борган эканмиз-у, қотган эканмиз-да. Эҳ, бизни-

килар нималар қилишмаганди? Ўзларини қандай тутишганди? Ҳа, эҳтимол, уят-лидир. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди. Ҳа, мен ҳам ўзимни ёмон тутгандим. Мен ҳар эҳтимолга қарши, яхшиман. Буни улар ҳам билишади-ку. Ҳа, анов роҳиб-чи? Наҳотки, у буни ҳалиям тушунмаса? Бўлмаган гап. Бу нарсаларни улар жуда яхши тушунишади. Худди кузда ҳалиги кадет билан... У қандай аҳмоқ бўлганди».

– Иван Николаевич! – деди у.

– Буюрсинлар?

– Унинг ёши нечада?

– Кимнинг?

– Касатскийнинг.

– Қирқдан ошиб қолди-ёв.

– Нима, у ҳаммани қабул қиладими?

– Ҳаммани, бироқ ҳамма вақт эмас.

– Оёғимни ёпиб қўйинг. Бундай эмас, қанақа уқувсиз одамсиз-а! Ҳа, яна, яна, ана шундай. Менинг оёқларимни босиш мумкин эмас.

Шундай ҳангомалар билан улар хужра жойлашган ўрмонга етдилар.

Маковкина пастга тушди ва уларнинг кетишини хоҳлади. Қолганлар уни кўндирмоқчи бўлишди, лекин Маковкинанинг жаҳли чиқиб, оёқ тираб олди. Шундан сўнг аравалар қайтди, у эса оқ пўстинини ёпинганича сўқмоқ бўйлаб юриб кетди. Оқловчи ерга тушиб, уни кузатганича қолди.

Сергий отанинг узлатда яшаётганига олти йил бўлди. Унинг ёши қирқ тўққизда эди. Ҳаёти машаққатли кечарди. Бу машаққат ибодат ва дуохонликдан эмасди, буларни машаққат ҳам деб бўлмасди, бу машаққат у ҳеч қачон кутмаган ички курашда эди. Курашнинг манбаси икки-та эди: шубҳа ва ҳирс. Баъзан икки ёв бирдан бош кўтарарди. Унингча, бу бир вақтлар ягона душман бўлган турли-турли икки ёв эди. Қачонки шубҳани ўлдирса, ҳирсни ҳам енгарди. Улар икки хил шайтон ва уларга қарши турлича курашилади, деб ўйларди.

«Худойим! Худойим! – мушоҳада қиларди у. – Нима учун мени эътиқоддан қисасан? Ҳа, ҳирс, у билан авлиё Антоний ва бошқалар курашди. Эътиқод-чи? Уларда бу бор эди, менда дақиқалар, соатлар, кунлар ўтяпти ҳамки, ҳамон ундан дарак йўқ. Агар у залолатли бўлса, нега жумлаи олам, жумлаи назокат унгадир ва ундан нега қутулмоқ лозим? Нега бу васвасани яратдинг? Васваса? Менинг дунё қувончларидан воз кечганим, нимагадир ҳозирланаётганим, балки у жойда ҳеч нарсa йўқдир, шу васваса эмасми? – ўзича гапириб туриб, бирдан ваҳимага тушди, ўзини лаънатлади. – Ярамас. Лаънати. Авлиё бўлишни хоҳлайсан-а», – ўзини қарғай бошлади. Шунда ибодатга берилди.

У ибодатни бошларкан, монастирда қандай бўлгани шундоқ кўз олдига келди-қўйди: чепчикда, ридода, улуғвор кўринишда. Бошини ирғаб қўйди. «Йўқ. Бундай эмас. Бу алдов. Лекин ўзимни эмас, Худони эмас, бошқаларни алдаяпман. Мен иззатли одам эмасман, майда, кулгили шахсман». У ридоси барларини икки томонга очиб, иштонни почасидан чиқиб турган ўзининг акашак оёқларига қаради. Ва кулиб юборди.

Кейин барларини қўйиб юбориб, ибодат қилишга, чўқинишга ва дуо ўқишга тутинди. «Наҳот шу тўшак менга тобут бўлади?» — қироат қилди у. Шайтон унга бир нарсани шипшигандек бўлди: «Якка тўшак, бу — тобут. Ёлғон». У таниш беванинг елкасига ўхшаш нарсани кўргандек бўлди. Бир сесканиб тушди-да, ўқишда давом этди. Қоидани ўқиб бўлиб, Инжилни қўлига олди, тез-тез замзама қилинадиган ва ёддан биладиган жойини очди: «Ишонаман, Раббим, мени имонсизликдан қутқар». У фикрига қутқу солган барча шубҳаларни ортга олиб ташлади. Худди қимирлаб турган тарози палласини тўғрилагандек, ўз эътиқодини тебратаётган пояни маҳкамлади-да, унга яна тегинмаслик, қимирлатиб юбормаслик учун аста узоқлашди. Шубҳалар тарқалди ва у тинчланди. Ўзининг болаликдаги дуоларини такрорлади: «Яратган, ўзинг қўлла, қўлла мени» ва бундан нафақат енгиллашди, балки дили фараҳ ва қарамга тўлди.

Чўқинди ва бошининг тагига ёзги узун чопонини қўйиб, энсиз тахтадаги пўстакка узанди. Касатский тезда уйқуга кетди. Қуш уйқуси ичида тушига қўнғироқчалар кириб, уларнинг овозини эшитгандек бўлибди. Бироқ булар ҳушидами, тушидами бўлаётганини билмасди. Бирдан эшик тақиллаб, чўчиб уйғониб кетди. У ўзига ишонмай, бошини кўтарди. Эшик яна тақиллади. Ҳа, энг яқиндаги эшик тақиллар ва аёл овози эшитилмоқда эди.

«Худойим! Наҳотки эртакларда ўқиганимдек, шайтон аёл қиёфасида намоён бўлса... Ҳа, бу аёлнинг овози. Ёқимли, латиф ва майин овоз! – У кўксига туфлади. – Йўқ, менга шунақа туюляпти, шекилли», – деди изтироб билан, қаршидаги шамдон турган бурчакка томон кетди. У одатдагидек хотиржам одим ташлади. Тиз чўкди, сочлари юзини қоплади ва аллақачон тақир бўлиб қолган пешанасини нам, совуқ товага босди. Ердан шабада гир-гир қиларди.

Бузрук Пимен ота айтган шайтон вас-васасидан қутулишга ёрдам берувчи дуони ўқиди. У ўзининг озғин, енгил гавдасини сертомир оёқлари устига тиклади ва яна ўқишни давом эттирмоқчи бўлди, аммо ўқимади, овозни эшитиш учун беихтиёр унга қулоқ тутди. Унда қизиқиш пайдо бўлган, эшитишни хоҳларди. Ҳамма ёқ сув қуйгандай жимжит эди. Томдан бурчакка қўйилган идишга чаккалар томарди.

Ховлидаги қор туман тагида қолиб кетган. Бирдан дераза олди китирлади ва баралла овоз янгради — ўша майин, ишвали овоз, бундай овоз фақат кўзга яқин аёлларда бўлиши мумкин. Нотаниш аёл ялинарди:

— Исо ҳақи, ичкарига киритинг...

Жами қон юракка қуйилиб, тўхтаб қолгандек бўлди. Унинг нафаси чиқмасди. «Яратганнинг ўзи асрасин ва балони даф қилсин...»

— Мен шайтон эмасман... — чамаси кулиб сўз қотди ташқаридаги аёл. — Мен шайтон эмасман, фақат гуноҳга ботган аёлман, йўлдан оздим — алдамаяпман, тўғриси айтаяпман (*у куларди*), совукда қотиб қолдим, бошпана беринг...

Касатский юзини ойнага қўйди. Лампадан таралган нур бутун ойнани ёритиб турарди. У кафтлари билан юзининг икки тарафидан қисди ва зехн солди. Туман, ғубор, дарахт, мана, ўнг тараф. Аёл. Ҳа, аёл, эгнига жунлари узун пўстин, бошига телпак кийган, нозикдан-нозик, самимий, чехраси ҳадикли, ўша жойда, икки қаричча нарида унга мўлтайиб қараб турибди. Уларнинг кўзлари тўқнашди ва бир-бирини танишди. Улар бир-бирларини кўрганга ўхшамасдилар: улар ҳеч қачон бир-бирларини кўрмаганлар, бироқ тўқнашган нигоҳларидан улар (айниқса, эркак) сездиларки, улар бир-бирларини танийдилар, бир-бирларини тушунадилар. Бу нигоҳлардан кейин оддий, самимий,

майин, назокатли бу аёлни шайтон деб гумон қилиш мумкин эмасди.

— Кимсиз? Сизга нима керак? — сўради Касатский.

— Очсангиз-чи, — деди карашма билан аёл. — Музлаб қолдим. Сизга айтаяпман, йўлни йўқотиб қўйдим.

— Тушунсангиз-чи, мен роҳибман, худо-жўй одамман.

— Нима бўпти, очинг. Ибодатингизни тугатгунингизча мен дераза тагида туриб музлайми? Сизга шу керакми?

— Сизни тушуниб бўлмайди...

— Сизни еб қўймайман. Худо хақи, эшикни очинг. Жаҳлимни чиқармасангиз-чи!

Аёл қалтираб борарди. У бу сўзларни деярли йиғлагудек бўлиб айтди.

Роҳиб деразадан нари кетди, тоғолча чамбари билан ўралган Исо сиймосига юзланди. «Яратган, менга ёрдам бер, Яратган, менга ёрдам бер», — чўкиниб ва сажда қилиб, ўзича гапириб, эшикка яқинлашди, очиб, даҳлизга чиқди. Даҳлизда пайпаслаб лўкидонни топди ва уни суришга уринди. Нариги томондан кадам товушлари эшитилди. Аёл дераза олдидан эшик томонга ўтди. Бирдан «Вой!» деб қичқирди у. Билдики, аёл остона яқинидаги кўлмакка дуч келган. Сергийнинг қўллари қалтирар, лўкидонни ҳадеганда суролмаётганди.

— Қанақа одамсиз? Рухсат этинг. Мен бутунлай шалаббоман. Музлаб қолдим.

Сиз тоат-ибодатингиз билан оворасиз, мен эса музлаб бўлдим.

У эшикни ўзига тортиб, лўкидонни сурди ҳамда таваккалига эшикни ташқарига итарди ва беихтиёр аёлни туртиб юборди.

— Ие, кечирасиз! — деди у ногох, аллақачон унутилган, хонимларга одатдаги мурожаат қилиш оҳангига ўтиб.

Аёл «кечирасиз» сўзини эшитиб, ёйилиб кулди ва ўйлади: «Ҳа, у ҳали унчалик кўрқинчли эмас».

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Сиз мени маъзур тутинг, — деди аёл қиялаб ўтар экан. — Мен ҳеч қачон ўйламагандим. Бироқ эсда қоладиган ажойиб тасодиф.

— Марҳабо, — деди мезбон унга йўл бераркан. Бутунлай эсидан чиққан ўткир атирнинг настарин ҳиди уни довдиратди. Аёл даҳлиздан меҳмонхонага ўтди. У лўкидонни жойига сурмай, ташқи эшикни ёпди-да, меҳмонхонага кирди.

«Ҳазрати Исо Масих, Тангрининг ўғли, мени гуноҳдан сақла, Яратган, мени гуноҳдан сақла», — фақат ичида эмас, балки ташқарисида ҳам лаблари қимирлаб тўхтамасдан ибодат қиларди.

— Марҳабо, — деди у.

Аёл хонанинг ўртасида турар, кийимидан полга сув тушар ва буни жим кузатарди. Унинг кўзлари куларди.

— Мени маъзур тутинг, сизни безовта қилиб қўйдим. Кўряпсиз-ку, қандай ҳолатдаман. Шундай бўлдики, биз шаҳар-

дан сайрга чикдик, бир ўзим Воробьёв-кадан шахаргача етиб бора оламан, деб гаров ўйнадим, аммо йўлни йўқотиб қўйдим. Яхшиямки сизнинг хужрангизга етиб олдим, бўлмаса... — ёлғон гапиришни бошлади аёл. Бироқ эркакнинг чехрасига кўзи тушиб, ундан уялиб кетди ва шундан кейин бу тарзда давом эттиролмаслигини билиб, жим бўлди. Уни бу ҳолда кўраман, деб ўйламаганди. Ўйлаганидай хушрўй эмасди-ю, бироқ кўзига ёқимли кўриниб кетди. Оқ оралай бошлаган сочлари ва соқоли, тўғри, ингичка бурни, тик қараб турувчи чакноқ кўзлари аёлни мафтун этди.

Эркак меҳмоннинг ёлғонлаганини кўриб-билиб турарди.

— Ҳа, шундай, — деди у аёл томонга қараб ва нигоҳини ерга тикиб. — Мен бу ёққа ўтаман, сиз эса бемалол дам олаверинг.

Шундай деб чироқни ўчирди, шамни ёқди ва унга таъзим қилиб, тўсин ортидаги кулбага чиқди, аёл эса у ёқда роҳиб ниманидир қўзғатиб, ўрнидан сураётганини эшитди. «Эҳтимол, мендан ўзини тўсиб олмоқчидир», ўйлади кулиб ва оқ ротондасини ташлаб, телпагини ва унинг тагидаги сочларини ўраб турган тўқима рўмолини ечди. Унга ҳеч қандай нам тегмаганди, фақат ичкарига кириш учун шуни ўйлаб чиқарганди. Бироқ эшик олдида, ҳақиқатан, чуқурчага ту-

шиб кетганди, чап оёғи тўпигигача нам, қўнжли калишига сув тўлганди. У гиламча билан ёпилган Сергейнинг каравотида ўлтирар, оёқ кийимларини еча бошлаганди. Хужрача унга маъқул тушди. Торгина, эни уч, бўйи тўрт аршинли хона, ҳамма ёғи ёғ тушса ялагудек тоза. Хужрада фақат у ўтирган каравот бор эди, ундан юқорида китоблар тўла жавон. Бурчакда минбарча. Эшик ёнидаги қозикларга пўстин ва узун чопон илиғлик. Минбарча тепасидаги тоғолча чамбарда Исо тимсоли ва шамчироқ. Мой, тер ва тупроқнинг ўткир ҳиди анқийди. Буларнинг ҳаммаси унга ёқди. Хатто ҳид ҳам.

Нам оёқлари, айникса, биттаси уни безовта қилар ва шошиб, оғзининг таноби қочганча пойабзалини еча бошлади, унинг қувончи фақат мақсадга эришганидангина эмасди, балки истаганини кўрганидан, шундай жозибадор, ажойиб, ғалати, мафтункор эркакни васвасага солиб қўйганидан эди. «Ҳа, жавоб бермади, бу қандай кўргилик», ўзига-ўзи гапирди аёл.

— Сергей ота! Сергей ота! Сизни шундай аташ лозимми?

— Сизга нима керак? — савол билан жавоб берди сокин овоз.

— Илтимос, узлатдаги оромингизни бузганим учун мени маъзур тутинг. Бироқ, тўғриси, бундан бошқа йўл тутолмасдим. Оғриб қолишим мумкин эди. Ҳозир эса

билмайман. Бутунлай шалаббо бўлганман, оёқларим музга ўхшайди.

— Мени маъзур тутинг, — жавоб берди сокин овоз, — мен ҳеч қандай ёрдам бера олмайман.

— Мен бунинг учун сизни безовта қилмадим. Тонггача чидасам бўлди.

Эркак жавоб қайтармади. Аёл унинг нималарнидир шивирлаётганини эшитди, ҳар қалай, ибодат қилаётган бўлса керак.

— Сиз бу томонга кириб қолмайсизми? — сўради ишва билан. — Кийимларимни қуриштириш учун ечинишим керак-да.

Роҳиб жавоб бермади, бир маромда дуолар ўқишни давом эттирди.

«Ҳа, бу одам...» — ўйлади у сирпанчик оёқ кийимини ечишга уриниб. У шунча тортса ҳам этиги тушмагур қани ечилса, бу кулгили эди, албатта. У сал эшитарли қилиб ҳиринглади, буни эркак эшитишини ва бу қилиғи унга ўзи кутгандек таъсир қилишини хоҳларди, сўнг баландроқ кулганди, бу қувноқ, табиий ва самимий кулги эркакка энди у орзу қилгандек таъсир этди.

«Ҳа, бундай одамни севса арзийди. Кўзларини айтмайсизми?! Ибодат вақтида ҳар қанча қимтинмасин, содда ва олийжаноб чехрасидан нур ёғилиб туради, — ўйлади у. — Биз аёлларни алдаб бўлмайди. У юзини ойнага олиб келганда мени кўрди-ю, ҳаммасини тушунди, ҳаммасини билди. Ҳиссиётлари кўзларида

шуъла бериб, акс этди. У мени севган, соғинган. Ҳа, соғинган». Охири қўнжли калишини оёғидан чиқариб олди-да, сўнг пайпоғига тутинди. Бу ласдан тикилган узун пайпоқларни ечиш учун юбкасини кўтариши шарт эди. Бундан уяти қўзғади ва овозини чиқариб айтди:

– Кирманг.

Лекин дераза ортидан ҳеч қанақа жавоб бўлмади. Бир маромдаги қироат ва аллақандай ҳаракат овозлар келиб турарди. «Шубҳасиз, сажда қияпти, – ўйлади аёл. – Барибир у эплай олмайди, – ҳукм чиқарди. – Аниқ, мен ҳақимда ўйлаяпти. Худди мен у ҳақида ўйлаганимдек. Оёқларим ҳақида эса ўша таниш туйғу билан хаёл суряпти». Аёл ҳўл пайпоқларини ечиб, яланг оёқлари билан тўшакни фижимлаганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сўнг ўтирди-да, тиззаларини қучоқлаб, ўйга чўмди, бу узоқ чўзилмади. «Ҳа, бу биёбон, бу осудалик. Ҳеч ким ҳеч қачон билмаган бўларди...»

У ўрнидан турди, пайпоғини печка яқинига олиб борди-да, мўрига осиб қўйди. Мўри қандайдир ўзига хос эди, уни айлантирди ва кейин яланг оёқ билан енгил қадам ташлаб, каравотга қайтди ва яна оёқларини йиғиб, ўтириб олди. Девор ортида бутунлай жимлик чўкди. Аёл бўйнига осилган жажжи соатга қаради. Икки бўлибди. «Бизникилар учга яқин

келиши керак». Бир соатдан камроқ вақт қолибди.

«Нима бу, бир ўзим бу жойда ўтиравераманми? Бу қанақа ноз бўлди? Ўргилдим нозидан. Ҳозир уни чақираман».

— Сергей ота! Сергей ота! Сергей Дмитрич. Князь Касатский!

Эшик ортида жимлик.

— Билиб қўйинг, бу шафқатсизлик. Агар менга керак бўлмаганингизда, сизни чақирмасдим. Мен бетобман. Билмайман, менга нима бўляпти. — Изтиробли овозда нолиди аёл. Сўнг войвойлаганча ўзини каравотга ташлади. Дахшатли ҳолат, аёл ростдан ҳам ўзини шундай сеза бошлаганди — ҳолдан тойяпти, бада-ни зирқираяпти, ҳамма жойи оғрияпти, қаеридадир қалтироқ турган, безгак бор.

— Эшитяпсизми, менга ёрдам беринг. Менга нима бўляпти, билмайман. Вой! Вой! — У тугмаларини ечиб, сийнасини очди, яланғоч билакларини ҳар томонга ташлаб, яна войвойлай кетди.

Бу вақт давомида эркак ўз қазноғида туриб, ибодат қиларди. Барча кечки оятларни хатм қилиб, энди кўзларини бурнинг учига қадаганча қимирламай ўтирар ва кўнглига келган дуоларни такрорлаб, замзама қиларди: «Ҳазрати Исо Масих, Худонинг ўғли, мени сақла».

Ўзи зикрда бўлса ҳам ҳаммаси қулоғига кириб турарди. Аёлнинг эғнидаги шоҳи либосининг сирпаниши, кўйлагини ечиб,

яланг оёқлари билан ерга тушгани, қўли билан оёқларини артгани – барчасини эшитиб турарди. У ўзининг заифлигини ҳис этар, исталган дақиқада шарманда бўлишини билиб, ибодатдан тўхтамасди. У эртак қаҳрамони кўз югуртирмай, ҳаммасини ҳис қилиши ва тусмоллаб юриши лозим бўлган ҳолатга ўхшаш туйғуни кечирмокда эди. Шундай қилиб, Сергей хавф, маҳв бўлиш хавфи шу ерда, шу атрофда эканлигини эшитди, туйди, фақат ундан қутулиш учун аёлга бир дақиқа ҳам назар солмаслик шарт.

Бирданига унга бир қараш истаги пайдо бўлди. Шу дақиқада аёл сўз қотди:

– Менга қаранг, бу қандай инсофсизлик?! Ахир мен ўлиб қолишим мумкин.

«Хўп, мен бораман, худди ўша ривоятдаги ота бир қўлини фоҳишага қўйиб, иккинчисини манқалга куйдиргани каби. Бироқ манқал йўқ». У бурилди. Жинчиноқ. У бармоғини аланга устига қўйди ва қовоғини солиб олди, анча вақтгача ҳеч нарсани сезмаётгандек туюлди унга. Ҳали бир тўхтамга келмаганди, қанчалар оғриқли бўлишини билиб улгурмади ҳамки, бирдан афти буришди ва қўлини силкиб, тортиб олди. «Йўқ, мен бундай қилолмайман».

– Худо ҳақи! Вой, олдимга келинг! Мен ўламан, дод!

«Ростдан ҳам мен ўламанми? Йўқ, бу мумкин эмас».

— Ҳозир бораман олдингизга, — деди у ғудраниб ва эшигини очди, аёлга қарамасдан ёнидан даҳлизга ўтди, у ерда ўтин ёрар эди, у ўтин ёриладиган ғўла ва деворга суяб қўйилган болтани пайпаслаб топди.

— Ҳозир, — деди у ва болтани ўнг қўлига олиб, чап қўлининг кўрсаткич бармоғини ғўла устига қўйди, сўнг болтани қулочкашлаб, бармоғининг иккинчи бўғинидан пастга қаттиқ зарб туширди. Бармоқ шундай йўғонликдаги ўтиндан ҳам осон қирқилди, аввал дўп этиб ғўланинг четига, бир айланиб ерга тушди.

У оғриқни сезишдан олдин дўп этган овозни эшитди. Бироқ рўй берган воқеадан, оғриқ йўқлигидан ҳайрати туғамай, у зирқироқли ўткир оғриқни ва оқаётган иссиқ қонни сезишга улгурди. У қирқилган бармоғини чопонининг этагига яширди ва оёқлари орасига қисиб, орқа эшикдан кирди, аёлнинг қаршисига келиб тўхтади-да, кўзини ерга қадаганча аста сўради:

— Сизга нима бўлди?

Аёл чап қовоғи пир-пир учиб, рангида ранг қолмаган башарани кўриб, хижолат тортди. Шарт ўрнидан туриб, пўстинини олди-да, елкасига солиб, унга ўранди.

— Ҳа, оғриққа чидолмадим... шамоллаб қолганман... мен... Сергей ота... мен...

У аёлнинг осуда оромбахш ёлқин порлаб турган кўзига қаради ва шундай деди:

— Жоним синглим, нима учун ўзинг мунаввар қалбингни булғашга жазм этдинг? Васвасалар дохил бўлиши лозимдир, бироқ фожиа шундаки, васвасалар ким орқали дохил бўлади... Истиффор келтир, Яратган бизни мағфират қилсин.

Аёл унинг сўзларини тингларкан, у томонга назар солди. Шу топ аллақандай суюқликнинг симиллаб томаётган овози қулоққа чалинди. Қараса, чопон этагига ўралган қўлдан қон сизиб оқаётир.

— Қўлингизни нима қилдингиз? — У қулоғига чалинган овозни эслаб қолди, жинчирокни тутамлаб, даҳлизга югурди ва ерда қонга бўялган бармоқ бўлагини кўрди-ю, ранглари учиб қайтиб келди, кўрганини роҳибга айтмоқчи бўлди; роҳиб эса жимгина қазноққа ўтиб кетди ва эшикни маҳкам ёпиб олди.

— Мени маъзур тутинг, — деди аёл. — Гуноҳимни нима билан ювай?

— Кет.

— Ярангизни боғлаб қўйишга изн беринг.

— Бу ердан йўқол.

Аёл чурқ этмай шошиб кийинди. Пўстинга ўраниб, жим кутиб ўтирди.

Ховлидан қўнғироқлар овози эшитилди.

— Сергей ота. Мени кечиринг.

— Кет. Худо кечиримли.

— Сергей ота. Мен ҳаётимни ўзгартирмам. Мени ёлғиз қолдирманг.

— Кет.

— Кечиринг ва мени дуо қилинг.

— Ота ва ўғилнинг муқаддас руҳи номи билан такрорлайман, — деган сўзлар эшитилди тўсин ортидан, — кет.

Аёл уввос тортиб юборди ва хужрадан чиқди. Унга оқловчи пешвоз келарди.

— Ҳа, ютқаздим, на чора. Қаерга ўтирасиз?

— Фарқи йўқ.

У аравага чиқди ва уйга етгунча бир оғиз ҳам гапирмади.

* * *

Бир йилдан кейин аёл роҳибаликка қабул қилишнинг кичик маросимида сочини калта қилиб кестирди ва бир пайтлар ўзига аҳён-аҳёнда хатлар ёзиб турган зоҳид Арсений раҳбарлигида монастирда узлатнишин ҳаёт тарзини қабул қилди.

6

Таркидунёчиликда Сергей ота яна етти йил яшади. Бошида Сергей ота ўзига келтирилган кўп нарсани оларди: чой, қанд, оқ нон, сут, кийимлар, ўтин-чўп. Вақт ўтган сайин ўз ҳаётига қатъий талабларни ўрнатиб бориб, барча ортиқча нарсаларни рад этди ва шунгача бордики, фақат ҳафтада бир марта қора нондан бошқа ҳеч нарсани олмайдиган бўлди. Ўзига ҳадя қилинган нарсаларни ҳузурига келган қашшоқларга тарқатишни одат қилди.

Сергей ота бутун вақтини хужрасида ибодат билан ўтказар ёки тобо-

ра кўпайиб бораётган зиёратчилар билан суҳбатлашарди. Йилда уч марта зарурат бўлиб қолганда сув ёки ўтин учун черковдан ташқарига чиқарди.

Ана шундай ҳаёт тарзининг бешинчи йилида рўй берган Маковкина билан боғлиқ шов-шувли воқеа — унинг тундаги ташрифи, шундан кейин содир бўлган ўзгаришлар, аёлнинг монастирга борганлиги ҳақидаги гап-сўзлар ҳамма ёққа тарқалиб кетганди. Ўшандан бери Сергей отанинг обрўси ошгандан-ошди. Мурид ва мухлислар кўпайиб борди. Унинг ҳужраси яқинида эса роҳиблар черков ва меҳмонхона барпо этдилар. Ҳар доим бўлганидек, Сергей отанинг жасорати қўшиб-чатишлар билан бўрттирилиб, узоқ-узоқларга ёйилди. Энди одамлар ўлканинг нариги четидан ҳам келадиган, унинг қудратига сажда қилиб, дардларига шифо топадиган бўлишди.

Бемор билан дастлабки юзлашув зоҳидликдаги ҳаётининг саккизинчи йили рўй берди. Бу шундай муолажа бўлгандики, бир она ўн тўрт яшар боласини олиб келиб, Сергей отадан ўғлига эзиб ички ёзиб беришини сўради. Сергей ота касалларни даволашни ўйлаётгани ҳам йўқ эди. У буни ўз шаънига катта гуноҳ деб ҳисобларди; бироқ боласини келтирган она тинмай ялинар, оёқларини қучоқлаб, илтижо қиларди, Исо ҳаққи-ҳурматини ўртага солар, барчага тенг қаранг, деб уни ҳолжонига қўймасди. Сергей отанинг фақат

Худо шифо бериши мумкинлиги ҳақидаги гапига жавобан атиги бир марта қўлини теккизишни ва дуо қилишни сўрарди. Барибир Сергей ота кўнмай, хужрасига кириб кетди. Аммо бошқа бир куни (ўшанда куз эди, аллақачон кечалари совуқ бўлиб қолганди) у сув келтириш учун хужрадан ташқарига чиққанида яна онани кўрди ва ўша илтижони эшитди. Дарҳақиқат, ўғлининг мазаси баттар қочиб, озиб-тўзиб кетганди. Сергей ота қўлида етарли асоси бўлмай, рад этадиган адолатсиз қози ҳақидаги ривоятни эслади ва рад этишида шубҳа сизди, шубҳалангач, дуо қилишни бошлади ва токи кўнглида бир қарор уйғонмагунча ибодатини тўхтатмади. Қарор шу эдики, унинг истагини бажо этиш билан онанинг эътиқоди ўғлини қутқариши мумкинлигига ишонтириш эди; бундай вазиятда Сергей ота ўзини шунчаки восита эмас, балки Худо томонидан ато этилган арзимаган қурол сифатида кўрди.

Бинобарин, онанинг ҳузурига бориб, Сергей ота унинг хоҳишини адо этишга киришди, қўлини боланинг бошига қўйди ва дуо ўқий бошлади.

Она ўғли билан кетди ва бир ойдан кейин бола тузалди, вилоятда эса бузрук Сергейнинг (энди уни шундай атай бошлаганди) илоҳий шифобахш кучи ҳақидаги мақтовлар тарқалгандан тарқалди. Шундан сўнг ҳафта ўтмаёқ, Сергей отанинг қабулига касаллар селдай

ёғилиб кела бошлади. Ҳамма нарса бир бошлангунча экан, биттасини қайтармагач, бошқасини ҳам рад этмас, кўп беморларга қўлини қўйиб дуо ўқир, шифо тилар ва шу билан Сергей отанинг шуҳрати узоқ-узоқларга ёйиларди.

Монастирда тўққиз йил, узлатдаги ҳаётининг ўн учинчи йили шундай ўтди. Сергей отага кексалик нуқси урди: соқоли киндигига тушиб, оқ оралади, аммо сийрак сочлари эса қора ва жингалак эди.

7

Сергей ота бир неча ҳафта зилдай бир фикр билан яшади: у фақат ўзининг ихтиёри билан эмас, архимандрит ва игумен яратган вазиятга бўйсуниб, тўғри қиялпими? Ҳаммаси ўша ўн тўрт яшар боланинг соғайиб кетишидан бошланди, муттасил муолажалардан сўнг шундан бери ой, ҳафта, кун сайин Сергей ота ички оламининг таровати вайрон бўлиб бо-раётганини, ботиний нафосат оҳанраболи ташқи дунё билан алмашганини сезмоқда эди. Унинг аврасини астарга айлантириб қўйишгани аниқ.

Сергей ота ўзининг монастирға мухлис ва ҳомийларни жалб этиш учун жонли қурол бўлиб қолганини кўриб турарди, шунинг учун монастир раҳбарлари унга яна ҳам фойдалироқ бўлиш шартини тақашди. Масалан, унга меҳнат қилиш имкония-

тини чеклаб қўйишди. Унга нима лозим бўлса, ҳаммасини мухайё қилишди, фақат ҳузурига келувчилардан ўз марҳаматини аямасликни талаб этишди. Одамларни қабул қиладиган жойда барча шароитни яратиб беришди. Эркакларга ва ҳузурига ташриф буюрадиган аёлларга бошқалар топтаб ташламаслиги учун панжара билан тўсиб, келувчиларни дуо қиладиган қабулхона тайёрлашди. Дедиларки, Исонинг муҳаббат ҳақидаги қонунларини ижро этиш йўлида у одамларга лозим экан, одамларни уларнинг хоҳишига кўра кўришни рад этиши мумкин эмас, улардан узоқлашиш шафқатсизлик, у бунга йўл қўя олмайди, бироқ бундай ҳаётга сингиб кетаркан, ботинидаги қувват юзага ургани – рўёга учаётганини, обиҳаёт манбаи қуриб бораётганини, нима қилаётган бўлса, ҳаммаси Худо йўлида эмас, балки одамлар учун эканлигини сезиб турарди.

У одамларга панд-насихат ўқир, шунчаки дуо қилар, касалларга шифо тилар, мардумларга тўғри йўл-йўриқ кўрсатар, дарадига шифо бўлиб ёки маслаҳатлари билан ёрдам берган кишилардан миннатдорчилик сўзларини қабул қиларкан, унинг шодланмаслиги, ўз фаолиятининг самарасидан таскин олмаслиги, унинг Тангри бандаларига таъсиридан хурсанд бўлмаслиги мумкин эмасди. У ўзини ёнаётган шам деб ўйлар, бинобарин, буни қанчалик тўла ҳис этиб борган сари тийнатида мужассам илоҳий

ҳақиқат нурининг заифлашиб, сўниб бора-
ётганини ҳам ҳис қиларди. «Мен бажара-
ётган амаллар қанчалик Тангри йўлида ва
қанчалик одамлар учун?» – мана, уни до-
имо фақат жавоб қайтаришда эмас, ўзига
ҳисоб беришда ҳам қийнаётган савол. У
қалбининг тўрида иблис ўзининг Худо
йўлидаги фаолиятини одамлар хизматига
буриб юборганини ҳис қиларди, буни шун-
дан ҳам ҳис этардики, уни ёлғизликдан
махрум айлаганларидан сўнг унга ўзи би-
лан ёлғиз қолиш қийин кечадиган бўлиб
қолди. У ташриф буюрувчиларга интилар-
ди, бинобарин, улардан толиқарди, бироқ,
не ажабки, ўзини қуршаб олган ўша
издиҳомдан, ҳамду саною олқишлардан
ич-ичидан хурсанд бўларди.

Хатто қочиб кетишни, яширинишни
мўлжаллаган пайтлари ҳам бўлди. У бу-
ларнинг ҳаммасини қандай амалга оши-
ришни хаёлида пухталаб ҳам олди. Ўзига
эркаклар кўйлаги, бошмоқ, чакмон ва тел-
пак ҳозирлади. Қизикқанларга бу ашё-
лар сўраб келганларга асқатишини маълум
қилди. У бу либосларни қандай кийи-
ши, сочини олдириши ва чиқиб кетишини
хаёлидан ўтказганча ўзида сақлади. Даст-
лаб поездда кетади, уч юз чақирим йўл
юргач, тушиб қолади ва қишлоқлар ора-
лаб санғийди. Кекса аскардан қаерларда
юриш мумкин, қандай садақа қилишади,
қай йўсинда бошпана беришади – ҳамма-
сини сўраб олди. Аскар қаерда ва қандай

яхши садақа қилишларини, бошпана беришларини айтиб берди ва Сергей отага йўл тутиш маромини тушунтирди. Бир сафар кечаси ҳатто либосларни кийиб, кетмоқчи бўлди ҳам, аммо нима қилса, яхши бўлишини: қолишми ёки қочишми эканини аниқ билмади. Дастлаб у аросатда қолди, кейин аросат ўтиб кетди. Барибир у иблисга муте бўлди ва бош эгди, эркаклар либоси унга шайтоннинг фикри ва туғёни бўлиб туюлди.

Кундан-кун унинг хузурига одамлар кўплаб келар, унга эса руҳий покланиш ва ибодат қилишга кам вақт қоларди. Баъзан, нурафшон дақиқаларда, бир нав хаёл қиларди: у шундай жойни ихтиёр этдики, олдин бу жойда чашма бўлганди. «Мендан тинчгина оқаётган, мен орқали оқаётган булоқ сувининг заифгина чашмаси бор эди. Ўша чинакам тунда «аёл» (у ўша кечани ва аёлни – энди у Агния она – ҳаяжон билан эсларди) уни туғёнга келтирди. У ана шу тоза сувга таъм қўшди. Шундан бери ташна одамлар келади, бир-бирини туртиб-суртиб унга интилади. Булоқ эса тўлишга улгурмайди, улар ҳаммасини сўриб олишди, фақат балчиқ қолди». У камдан-кам бўладиган ойдин тафаккур лаҳзаларида шу хилда хаёл қиларди; унинг доимий аҳволи эса толиқиш ва шу толиқиш қаршисида ўзини ғамбода чоғлаш эди.

Фасли баҳор, пасха¹ ва троица² ўрта-си – преполовения байрами арафаси эди. Сергей ота ўзининг ғордаги черковида тун бўйи ибодатини адо этди. Сомеълар йигирма чоқли, қанча сифса, шунча одам эди. Жаноблар ва савдогарлар-бойлар. Сергей ота ҳар куни навбатчи саралаган барчага рухсат этди. Саксон чоқли маконсизлар, асосан, хотинлардан иборат одамлар тўдаси Сергей отанинг чиқиши ва ибодат қилишини кутиб, ташқарига интилдилар. Сергей ота ибодат қилди, у ўзининг ўтмишдоши (Илларион)нинг марқадига оят ўқиб чиқди-да, кутилмаганда тойиб кетди ва агар орқасида турган савдогар, ундан кейин турган дъякон ўрнида хизматдаги роҳиб ушлаб қолмаганда, йиқилиб тушарди.

— Сизга нима бўлди? Отагинам! Сергей ота! Азизим! Жаноблар! — Аёлларнинг саросимали овози янгради. — Дастрўмолга ўхшаб қолибсиз-а.

Сергей ота бирдан ўзини ўнглади, ранги ўчиб кетган бўлса ҳам ўзидан савдогар ва роҳибни узоқлаштирди ҳамда қироатда давом этди. Серапион ота, дъякон ва қироатдошлари, бой хотин Софья Ивановна ундан ибодатни тўхтатишни сўрадилар.

¹ Насронийлар диний байрами.

² Ота худо, ўғил худо ва муқаддас рухдан иборат худога аталган байрам.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, — деди Сергей ота мийиғида табассум қилиб, — ибодатни узиб қўйманглар.

«Ҳа, авлиёлар шундай қилади», — ўйлади у.

— Илоҳ! Худонинг фариштаси! — орқадан Софья Ивановна ва уни тутиб қолган савдогарнинг овози эшитилди. У гапларга эътибор бермади ва ибодатни давом эттирди. Яна баттар қисилиб, ҳамма кичик черков ортидаги йўлакка ўтди, бу ерда бироз қисқартириб бўлса-да, Сергей ота тун бўйи ибодатини тамом қилди.

Хизматдан кейин Сергей ота ҳозир бўлганларни дуо қилди ва ғор оғзида ўсган қайрағоч тагидаги айвонга чиқди. У дам олиш ва тоза ҳавода нафас ростлаш лозимлигини сезиб, шуни истади, лекин у чиқиши билан одамлар дуо қилишини, маслаҳат беришини сўраб, кўчкидек ўраб олдилар. Улар орасида муқаддас жойларни қадам-бақадам кезиб юрувчи, бузруклардан бузрукларга ўтиб турувчи ва ҳамма вақт ҳар хил бузрукворлар у бузруклар қаршисида сажда қилувчи нотавон аёллар бор эди. Сергей ота бу одатдаги, ғайридин, совуқ, писанда қилинган қавмни биларди: улар дайдилар, катта қисми ёши ўтган, ўтроқ ҳаётдан воз кечган аскарлар; қашшоқ, кўпчилиги ичкиликка мубтало бўлган, қорин тўйдириш учун монастирдан монастирға санғиб юрувчи қариялар; ўзларининг дардига даво бўлиш ёки энг шубҳали амалий ишлар: қизини узатиш, дўконни ижарага бериш, ер сотиб

олиш ёки ўзидан воз кечган, ёки ўтиб кетган фарзандининг гуноҳини кечириш сингари худбинона талаблари билан юрган сийқа дехқонлар ва дехқон аёллар эди. Буларнинг ҳаммаси Сергей отага аллақачон таниш эди ва қизиғи йўқ эди. У бу қиёфалардан бирор янгилик англамасди, бу юзлар унда тарикча диний ҳиссиёт уйғотмасди, бироқ унинг дуолари, унинг сўзлари зарур ва қимматли эканини билган тўда сифатида уларни кўришни севарди, шунинг учун бу тўдага интиларди ва бу унга ёқимли эди. Сергей ота чарчаганлигини важ қилиб Серапион ота уларни кува бошлаганди. У Инжилдаги шу сўзларни эслади: «Улар (болалар)га менинг ҳузуримга келишига ҳалақит берманг» ва шу билан ўзида шафқат уйғотувчи хотирани тиклаб, маҳталларга рухсат беришларини сўради.

У турди, одамлар биқинида тўпланиб турган панжара яқинига борди ва товушларга ҳазинлик сингиган заиф овоз билан уларни дуо қилиш, саволларига жавоб қайтаришни бошлади. Бироқ уларнинг барча истакларини мустажоб қилиш нияти қанча кучли бўлмасин, эплай олмади: яна кўз олди қоронғилашиб кетди, қалтироқ турди ва панжарани ушлаб қолди. Яна у боши айланганини сизди ва аввал ранги оқарди, кейин эса тўсатдан жаҳли чиқди.

— Ҳа, энди сири қолмади, кўриниб турибди, эртагача. Энди бўлмайди, — шундай деб, ҳаммани дуо қилди ва курси та-

рафга йўл олди. Савдогар яна уни ушлаб олди ва билагидан тутиб, ўтқазиб қўйди.

— Ота! — тўда шовқин солди, — Ота! Отагинам! Сен бизни тарк этма! Биз сенсиз яшолмаймиз!

Савдогар Сергей отани қайрағоч остидаги курсига ўтқазиб, ўзига миршаб хизматини олди ва одамларни қувишга жиддий киришиб кетди. Тўғри, у Сергей ота эшитмайдиган паст овозда гапирарди, аммо қатъий ва жаҳл билан буюрди:

— Йиғиштиринг, йиғиштиринг! Дуо қилди, хўп, яна сизларга нима керак? Жўна. Бўлмаса, тўғриси, бўйнингни қайираман. Ҳа, ҳа! Сен, хола, қора пайтава, бўшат, бўшат. Сен қаерга чиқмоқчисан? Айтилди, бўлди. Эртага Худо пошшо, бугун эса ҳамманг кет.

— Отагинам, тирқишдан унинг юзгинасини бир кўрай, — дерди бир қари кампир.

— Мен кўрсатаман, қаерга бурнингни суқаяпсан?

Сергей ота сездики, савдогар қўполлик қилаяпти ва заиф овозда маҳрамга у одамларни қувмаслигини тайинлади. Сергей ота барибир қувиб юборишини билди ва бир ўзи қолишни ҳамда дам олишни истади, маҳрамни шунчаки ёмон таассурот қолдирмаслик учун узр сўрашга жўнатди.

— Яхши, яхши. Мен қувмаяпман, маслаҳатлашяпман, — жавоб берди савдогар, — қаранг, улар одамни еб қўяди.

Уларда инсоф йўқ, улар фақат ўзини ўйлайди. Мумкин эмас, айтилди. Бор. Эртага.

Савдогар ҳаммани қувиб юборди.

Савдогарнинг жаҳли чиққани рост, чунки у тартибни, одамларни ҳайдаб солишни, уларни ҳўрлашни яхши кўрарди, асосийси – Сергей ота унга керак эди. Хотинидан жудо бўлган савдогарнинг касалманд, ҳали турмушга чиқмаган ягона қизи бўлиб, бир минг тўрт юз чақирим наридан Сергей отадан шифо истаб, унинг ҳузурига олиб келганди. Қизининг дардини икки йил давомида турли жойларда даволатди. Дастлаб губерния университетининг шаҳардаги клиникасида – лекин ҳеч нафи бўлмади; кейин Самара губерниясидаги табибга олиб борди – бироз енгил тортди; кейин Москвадаги докторга қатнади, кўп пул сарфлади – ҳеч қандай ёрдам бермади. Унга Сергей отанинг даволашини айтиб қолишди, мана, унинг ҳузурига келиб ўтирибди. Шундай қилиб, савдогар ҳамма одамни қувиб юборгач, Сергей отага яқинлашди, бирданига эшилиб қуллуқ қилганча, баланд овозда:

— Авлиё ота, менинг нотавон қизимни дуо қил, дардларидан фориф бўлишига кўмак бер. Сенинг марҳаматли даргоҳинг тупроғини ўпаман, – деб кафтини унинг қўлига қўйди. У гўё аниқ ва қатъий ўрнатилган қонун талабларига бўйсунгандек, нима қилган ва айтган

бўлса, асло бундан бошқача эмас, ўзини худди шундай тартибда нажот сўраш лозимдек тутди. У қатъий ишонч билан ҳаракат қилдики, хатто Сергей отага ҳам буларнинг ҳаммаси худди шундай бўлиши, шундай айтилиши ва бажарилиши лозимдек туюлди. Нима бўлганда ҳам у меҳмоннинг ўрнидан туришини ва гап нимада эканлигини сўзлашини сўради. Савдогар гапириб бердики, ҳали номаҳрамнинг назари тушмаган йигирма икки яшар қизи икки йил олдин онасининг бевақт ўлимидан кейин дардга чалинди ва гумгурс йиқилди – у шундай деди. Шундан бери ҳаловат йўқ. Кундуз кунлари уйга бекиниб олади, ёруғликдан қўрқади чоғи, фақат қуёш ботгандан сўнг ташқарига чиқади. Умид билан қизини бир минг тўрт юз чақирим наридан олиб келди, бемор ҳозир меҳмонхонада Сергей отанинг таклифини кутиб турибди.

– Нима бўлган, у жуда заифми? – сўради Сергей ота.

– Йўқ, у ўзида заифликни сезмайди, тўлагина, фақат доктор нарастениха деб айтган. Агар ҳозир Сергей ота олиб келишни буюрса, мен учиб бориб, олиб келардим. Авлиё ота, ғариб инсоннинг юрагига таскин беринг, унинг зурриётини қутқаринг – ўзингизнинг дуоларингиз билан жигарпорамга нажот беринг.

Савдогар яна қулочини кенг ёйиб, тиз чўқди, бошини бир ёнга қийшайтириб,

иккала қўлининг ҳовучи устига қўйганча тош қотди. Сергей ота яна уни туришга ундади ва ўз машғулотининг қанчалик оғир эканини, шунга қарамасдан садоқат билан эплаб келаётганини ўйлаб, оғир нафас олди, бир неча дақиқа жим бўлгач:

— Яхши, уни кечқурун олиб келинг. Уни дуо қиламан, ҳозир эса чарчадим, — деб кўзини юмди. — Ўзим хабар жўнатаман.

Савдогар қум йўлакда салобат билан юрганидан этигининг ғижири баралла эшитилиб, узоқлашди ва Сергей ота ёлғиз қолди.

Сергей отанинг бутун умри зиёратчиларга хизматда ўтди, аммо бугун ҳаммасидан оғир кун бўлди. Эрталаб ташриф буюрган мартабали амалдор билан узоқ суҳбатлашди; ундан кейин ўғли билан бой хотин келди. Ўғил — ёш профессор, дахрий, она эса Сергей отага ўта ихлос қўйган, ўғлини гаплашиб кўриш учун ҳузурига олиб келибди. Суҳбат жуда оғир кечди. Кўриниб турибди, ёш йигит роҳиб билан баҳслашишни хоҳламади, худди заиф одамга раҳм қилгандек ҳамма нарсани маъқуллади, бироқ Сергей ота гувоҳ бўлдики, у илоҳий нарсаларга ишонмайдиган дахрий бўлса ҳам унга дунёнинг ҳамма ишлари яхши, осон ва шундан хотиржам эди. Сергей ота ҳозир шу суҳбатни ғижиниб эслади.

– Тамадди қиласизми, отагинам? – сўради маҳрам.

– Ҳа, бирор нарса келтиринг.

Маҳрам ғор оғзидан ўн қадам нарида қурилган бошпанасига кетди, Сергей ота бир ўзи қолди.

Сергей отанинг танҳо яшаган, ўзи учун ҳаммасини ўзи бажарган, фақат ибодат кулчаси ва нон билан кун кўрган дамлари аллақачонлар ўтиб кетди. Мана, энди соғлиғи ҳақида қайғуриш ҳуқуқига эгаллигига ишонтиришган, шундан бошлаб зоҳидона, аммо тўйимли овқатлар билан сийлашарди. Уларни кам, бироқ олдингидан кўп, ёғиниб, гуноҳ азобини ҳис қилиб эмас, чуқур мамнуният билан тез-тез истеъмол қиларди. Ҳозир ҳам худди шундай эди. Бўтқани паққос туширди, бир пиёла чой ичди ва оқ ноннинг ярмини еди.

Маҳрам кетди, у яна қайрағоч остидаги курсида ёлғиз қолди.

Ажойиб май оқшоми. Қайинлар, тоғ те-раги, тоғолча, қайрағоч, шумурт ва эманлар энди барг ёзмокда. Қайрағоч ортидаги шумурт шохлари бутунлай гул билан қопланган, улар ҳали тўкилишга улгурмаган. Булбуллар, бири жуда яқинда, икки ёки учтаси пастда дарё бўйидаги буталарда шохдан-шохга сакраб, чах-чах урмокда. Дарё томондаги даладан қайтаётган мардикорларнинг куйлаган кўшиғи узоқдан қулоққа чалинади; қуёш ўрмон ортига ўтиб,

олатароқ нурлари билан майсалар бошини силайди. Чор тараф оқ-яшил рангда, тароватли, соя тушиб турган қайрағоч атрофи эса сирли. Қўнғизлар учади, ғўнғиллайди, шохларга уринади.

Кечки овқатдан кейин Сергей ота маърифий ибодат билан шуғулланишга киришди: «Хазрат Исо Масих, Худонинг ўғли, бизни асра», – кейин дуолар ўқишга тутинди, иттифоқо, дуонинг ўртасида, қаердандир бир чумчуқ пайдо бўлди, шохдан учиб тушиб ерга қўнди, чирқ-чирқлаб диккиллаганча Сергей отага сакради, нимадандир ҳуркиб, учиб кетди. Сергей отага одам ўзининг дунёдан воз кечгани ҳақида сўзловчи оятларни ўқирди ва уни тезроқ тугатишга ошиқди; иттифоқо, савдогарнинг бемор қизи уни қизиқтириб қўйган эди, унга одам жўнатишни мўлжаллади. Қиз уни шуниси билан қизиқтириб қолган эдики, бу, ботиний талқинича, бир овуниш эди, янги қиёфа, боз устига, унинг отаси ва ўзи уни дуоси ижобат бўладиган халоскор сифатида билишаётганди. Халоскорлигига ўзи шубҳаланди, бироқ ич-ичидан ўзини шундай ҳисоблади.

У бир нарсага тез-тез ҳайрон қоларди, унга, Степан Касатскийга қандай қилиб ғайритабиий башоратчилик ва чинакам мўъжизакорлик насиб этди, у ҳозир шундай эди ва бундан бошқача эмасди, бунга заррача шубҳа йўқ: ўша нимжон боладан тортиб унинг дуосидан сўнг кўзи очилган

охирги кампиргача рўй берган, ўзи гувоҳи бўлган мўъжизаларга ишонмаслик мумкин эмасди.

Қанчалик ажабланарли бўлмасин, бу ҳол ҳақиқат эди. Шундай қилиб, савдогарнинг қизи янги одам бўлганлиги, унга ишонганлиги билан қизиқтириб қолди, боз устига, у орқали ўзининг шифокорлик маҳоратини қайта намойиш этиш, шу билан шуҳратини ошириш имконияти тўғри келиб қолганди. «Минглаб чақиримлардан йўл босиб келишади, газеталарда ёзишади, подшо хабар топади, Европада, даҳрий Европада билишади», – ўйлади у. Бирдан унинг шуҳратпарастлиги кўзгаб қолди ва бундан ташвишга тушиб, яна Худога сажда қила бошлади. «Яратган, осмондаги ҳукмдор, тинчлантирувчи, қалб ҳақиқати, кел ва дилимизда макон тут, кўнглимизни ҳар хил қутқулардан халос эт, қалбимизни қутқар, роҳат-фароғат бағишла. Мени ҳароб қилувчи, одам зотига хос нафс балосидан паноҳ бер», – такрорлади у ва эсга олдики, бу мазмунда қанча ибодат қилмасин, унинг илтижолари ҳозиргача беҳуда бўлиб қолаётганди: дуолари бошқаларда мўъжиза яратар, ўзи учун эса майда ҳислардан озод қилишини Худодан сўраб, таскин ололмасди.

У зоҳидликдаги дастлабки пайтларда ўзига поклик, ором ва муҳаббат тилаб қилган ибодатларини эслади, унга шундай туюлгандики, Худо унинг илтижоларини

эштади, у пок эди ва шу ҳис тазйиқида ўзининг бармоғини қирққан, хашаклар орасидан қийқимланиб, чандиқланиб кетган ҳолда уни топган ва олиб, қониқиш билан лабига босганди; яна ўшанда у итоатда эди, гуноҳларидан қаттиқ изтироб чекарди, яна ўша пайтлар қалбида муҳаббат бор эди, бир сафар ҳузурига пул сўраб келган маст аскарни ва ...аёлни қандай меҳр билан кутиб олганини эслади. Ҳозирчи? У ўзидан сўради: кимнидир севадими, Софья Ивановнани, Серапион отани севадими, ҳузуридаги шу одамларнинг ҳаммасига, ўша эринмасдан суҳбатлашган, ўзининг ақли тўлиқлигини ва маълумотли эканини кўрсатишга астойдил тиришган олим йигитга муҳаббат ҳиссини сезганми? Зотан, улардан меҳр қабул қилиш, лекин уларга муҳаббатини сездирмаслик унинг учун ёқимли эди. Энди унда муҳаббат ҳам, итоат ҳам, поклик ҳам абас эди.

Унга савдогарнинг қизи йигирма икки ёшда эканлигини эшитиш хуш ёққанди, унинг хусни қандай эканини кўришни хоҳларди. Унинг заифлиги ҳақида сўраганда айнан қизнинг аёлларча малоҳати бор-йўқлигини билишга қизиққанди.

«Наҳот мен шу даражада паст кетдим? — ўйлади у. — Раббим, менга ёрдам бер, Яратган илоҳим, мени ўзимга қайтар». У қўлларини букди ва ибодат қилишни бошлади. Булбуллар чах-чах урарди. Қўнғиз унга томон учди ва гарда-

нига қўнди. Уни олиб ташлади. «У бормикан? Хўш, мен ташқаридан бекитилган уйни тақиллатаман... Эшикда қулф бор, мен уни кўришим лозим. Қулф, бу – булбуллар, қўнғизлар, табиат. Йигит ҳақдир балки». У бошини чалкаш ҳаёллардан қутқазмагунча, ўзини яна осойишта ва бардам ҳис қилмагунча узоқ вақт овоз чиқариб ибодат қилди. Сўнг қўнғироқни жиринглатди ва кириб келган маҳрамга қизи билан савдогар ҳозир келиши мумкинлигини билдирди.

Савдогар қизини қўлидан тутиб келди, уни ҳужрага жойлаштирди-да, шу заҳоти изига қайтиб кетди.

Қиз оқбадан, ҳаддан зиёд оппоқ, қонсиз, тўлагина, юзида болаларча ҳадик қотиб қолган, қоматида аёллик аломатлари жуда бўртиб турарди. Сергей ота пойгаҳдаги айвонда қолди. Қиз яқинидан ўтаркан, дуо қилди-ю, унинг қоматига тушган назаридан даҳшатга тушди. Қиз ўтиб кетди, лекин у ўзини биров чимчилаб олгандек ҳис қилди. Юз қиёфасидан билдики, қиз ҳиссиётли ва бироз овсарроқ. У жойидан жилди ва ҳужрага йўл олди. Қиз уни кутиб, курсида ўтирарди.

У ҳужрага кириб келди. Қиз ўрнидан турди.

— Мен отамга боришни хоҳлайман, — деди қиз.

— Қўрқма, — деди у. — Нима, бирор жойинг оғрияптими?

— Менинг ҳамма жойим оғрийди, — деди қиз ва бирдан юзини қулгиси ёритиб юборди.

— Сен соғайиб кетасан, — деди у. — Ибодат қил.

— Қанақа ибодат, мен ибодат қилганман, ҳеч фойда бермайди. — Қиз яна ёйилиб қулди. — Сиз қўлингизни менга қўйиб ибодат қилинг. Мен сизни тушимда кўрганман.

— Қандай кўргансан?

— Кўрганман, сиз мана бундай қилиб, қўлингизни кўксимга қўйгансиз. — Сергей ота унга ўнг қўлини тутқазди. Қиз унинг қўлини олди ва ўзининг кўксига босди. — Мана бу ерга.

— Сенинг исминг нима? — бутун гавдаси билан қалтираганча сўради роҳиб. Сездики, у енгилди, ҳирс тугёнга келди, ихтиёри ўзидан бутунлай чиқиб кетди.

— Марья. Нимайди?

Қиз унинг қўлини олди ва ўпди, кейин эса бир қўли билан Сергей отанинг белидан қучоқлаб, маҳкам бағрига босди.

— Сенга нима бўлди? — деди роҳиб. — Марья. Сен шайтонсан.

— Ҳа, бу шунчаки таваккал, холос.

Қиз уни қучоқлаганча каравотда вобаста ўтирарди.

* * *

Тонгда роҳиб зинапояга чиқди.

«Наҳотки шундай бўлди? Отаси келди. Ҳаммасини айтиб беради. У — шай-

тон. Нима қилиб қўйдим? Мана у, ўша бармоғимни чопган болта». — У болтани қўлига олди ва хужра томон кетди.

Унга маҳрам дуч келиб қолди.

— Ўтин ёришни буюрадиларми? Болтани узатинг.

Роҳиб болтани берди. Хужрага кирди. Қиз ухлаб ётарди. Унга даҳшат билан каради. Хужрадан ўтди, эркакча қўйлакни топди, уни кийди, қайчини олиб, сочини киркди ва ташқарига чиқиб, тоғ пастидаги сўқмоқдан дарё томон кетди. Бу жойларга тўрт йилдан бери қадам босмаганди.

Дарё бўйидан йўл узанганди; у шу йўлнинг бошини тутди ва тушгача юрди. Туш пайти бир ўтлоққа кирди ва унда чўзилди. Кечга яқин дарё бўйидаги қишлоққа юзланди. Қишлоққа кирмай, дарё томон, жар қаърига қараб кетди.

Қуёш чиқишига ярим соат қолган. Субҳи содиқ. Ҳамма нарсаман ва ғамгин, шу чоқ ғарбдан тонгги муздек шабада эсди. «Ҳа, ҳаммасини тугатиш шарт. Дилимда Худо йўқ. Қандай тугатай, ўзимни сувга ташлайми? Сузишни биламан, чўкмайман. Ўзимни осайми? Ҳа, мана, шохга осиб қайиш». Булар аниқ, яқиндек туюлди ва у даҳшатга тушиб кетди. Хаяжонли дақиқаларда ибодат қилишни хоҳлади. Бироқ сиғинадиган зот топилмасди. Кўнглида Илоҳ йўқ эди. У бир қўлини тагига босиб, ёнбоши билан ётарди. Шу пайт ухлагиси келиб кет-

ди, бошини бошқа чангаллаб туролмади, қўлини бўшатиб, боши остига қўйди-ю, шу чоқ уйқуга кетди. Аммо бу уйқу бир лаҳза давом этди; у бирдан уйғониб кетар, туш кўраётганини ҳам, хотираларни эслаётганини ҳам билмасди.

Мана, у онасининг қишлоқдаги уйида қарийб ўзини бола сифатида кўрди. Унга арава яқинлашади ва ундан кетмондай қора соқоли ёйилганча Николай Сергеевич тоға, у билан қисик кўзлари аянчли боқувчи, юзи озғин ва изтиробли қиз Пашенька тушади. Мана, ўғил бола ўртоқлари Пашенькани бошлаб келишади. У билан ўйнаш керак, бўлмаса зерикиб қолади. Қиз калтафаҳмроқ. Машварат шу билан тугайдики, уни сузишни билишини кўрсатишга қисташади, у эса ерга ётиб олганча «сузади», бу ҳамманинг кулгисини қистатади. Ҳамма қаҳқаҳа отади, уни масхаралашади. У буларни кўриб туради ва юзининг доғларигача қизариб кетади, ночор, шундай ночор ҳолга тушадики, виждонан айтганда, унинг қийшайган, самимий, итоаткорона кулгисини унутиш мумкин эмас. Сергей уни шундан кейин қачон кўрганини эслади. Уни анча кейин, роҳибликни қабул қилишидан олдин кўрганди. У бутун буд-шудини беҳуда совурган ва аёвсиз дўппослайдиган қандайдир заминдорга эрга чиққанди, унинг икки нафар фарзанди бор эди: ўғил ва қиз. Ўғли гўдаклигида ўлиб кетган.

Сергий у бахтиқарони қандай учратганини ёдга олди. Кейин уни монастирда бева ҳолда кўрди. Ўшанда ҳам олдингидек эди – овсар эмас-у, лекин кўримсиз, бечора ва аянчли. У қизи ва куёви билан келганди. Уларнинг қашшоқлиги кўриниб турарди. Кейин эшитдики, улар бир уезд шаҳарчасида жуда ночор яшашаркан. «Мен нима учун у ҳақида ўйлаяпман? – ўзидан сўради Касатский. Бироқ ўйлашдан тийиложмади. У қаерда? Нималарни бошидан кечирди? Ҳозир ҳам ўшандай – ерда ётиб сузишни кўрсатгандагидай ночормикан? – У ҳақда ўйлаш менга зарил кепими? Менга нима? Васвасани тугатиш керак».

Унга яна аҳволи кўрқинчли туюлди, бундай хаёллардан фориғ бўлиш учун Пашенька ҳақида ўйлай бошлади.

У гоҳ ўзининг муқаррар қисмати, гоҳ Пашенька ҳақида ўйлаб, узоқ ётди. Пашенька унга нажот манзилидек туюлди. Охири ухлаб қолди. Тушида бир фариштани кўрди, фаришта унга яқин келиб: «Пашеньканинг ҳузурига бор ва бундан кейин нима қилишинг, гуноҳинг нимада, нажот қайда эканлиги ҳақида ундан билиб ол», – деди.

Уйғониб, бу Худонинг илоҳий пайғоми эканини билди ва тушда кўрганини амалга оширишга аҳд қилди. У аёл яшаётган шаҳарни биларди – бу ердан уч юз чақирим нарида – ва ўша ёққа қараб йўл олди.

Пашенька қачонлардан бери Пашенька бўлмай, қари, қоқ суяк, ажинларга ўранган, омадсиз, ичувчи амалдор Маврикьевнинг қайнонаси Прасковья Михайловнага айланганди. У куёви охири келиб қолган уезд шаҳарчасида яшар, оиласини: қизи, рухий ноқисликка чалинган касал куёви, беш набирасини бир амаллаб боқарди. Тирикчилик манбаи соатига ўн беш рубль тўланадиган, савдогарнинг қизига ўқитиладиган мусиқа дарслари эди. Қунига баъзан тўрт, баъзан беш соат дарс берар, шу билан ойига олтмиш рублча атрофида даромад қиларди. Бу жойда ижарада яшаб, ўз бошпанаси бўлишини кутиб, омонат туришарди. Бошпана сўраб, Прасковья Михайловна ҳамма яқинларига, жумладан, Сергейга ҳам хат ёзганди. Бироқ бу хат унга келиб етмаганди.

Шанба эди ва Прасковья Михайловнанинг ўзи ёғ, сут солиб тайёрланган нонни узум билан аралаштирарди, бунининг қарол ошпази жуда яхши тайёрларди. Прасковья Михайловна эртанги байрамда набираларини сийлаш ниятида эди.

Қизи Маша кичкинтойларга қараб турар, катта набиралар — бола ва қиз мактабда эди. Куёв туни билан ухламаган, ҳозир уйкуда. Прасковья Михайловна кечаси билан қизининг эрига бўлган ғазаби-

ни юмшатаман деб узоқ вақт ухлай олма-
ганди.

Кўриб турардики, куёви – ярамас мах-
лук, бошқача гапириши ҳам, яшаши ҳам
мумкин эмас, хотинининг дийдиёси наф бер-
майди, шунинг учун қайнона бутун кучини
жанжал чиқмаслиги, ёмонлик бўлмаслиги
учун уларнинг мурасасига сарфларди. Аёл
амалда одамлар орасидаги нохуш ҳолатлар-
ни жисмонан кўтаролмасди. Унга бу воси-
тачилигидан бирор яхшилик чиқмаслиги,
аксинча, аҳвол баттар бўлиши аниқ эди.
Бу ҳақда ўйламасди, фақат ёвузликнинг
кўринишидан бадбўй хид, каттиқ шовқин
ёки баданни жароҳатлашдан кўркқандек
ваҳимага тушарди.

У Лукерьяга ҳафсала билан ошган ха-
мирни қандай аралаштиришни ўргатиб тур-
ганда ошхонага пешбанд таққан, қийшиқ
пойабзал, йиртиқ пайпоқда олти яшар на-
бираси Миша ваҳима ичида югуриб кирди.

— Буви, сизни бир алвасти чол излаб
юрибди.

Лукерья эгилиб қаради:

— Шундай, қандайдир тиланчи чол.

Прасковья Михайловна озгин тирсакла-
рини бир-бирига ишқаб, қўлини пешбанди-
га артиб тозалади-да, уйга кириб, ҳамён-
дан беш тийин олишни мўлжаллади, кейин
бирдан майда чақа йўқлиги эсига тушиб
қолди, нон садақа қилишни ўйлаб, жавон-
га қайтди, ўзича хижолат бўлди, нонни
қизғанди, Лукерьяга бир бўлак кесишни

тайинлаб, ўзи яна чақа учун юқорига йўл олди. «Мана, сенга, — деди ўзича, — хасислигининг жазоси».

Садақани узатаркан, қайси тиланчи бўлмасин, ўзининг саховатидан ғурурланолмасди, аксинча, жуда оз инъом этаётганидан уяларди. Дарвоқе, тиланчининг кўриниши анча салобатли эди.

Христово мулкига етгунча уч юз чақирим йўл босиб ҳориган, озган, қорайган бўлишидан қатъи назар, сочи қирқилган, эркакча телпаги, худди шундай этиги уриниб қолган, ғамбода ҳолда букчайиб туришига қарамасдан Сергейдан ўзига ярашиқлик салобат уфуриб турарди. Аммо Прасковья Михайловна уни қарийб ўттиз йилдан бери кўрмаганди, шунинг учун танимади.

— Тортинманг, отахон. Балки тамадди қилишни хоҳларсиз?

У нон ва пулни олди. Прасковья Михайловна ҳайрон бўлди, чол қимирламас, унга тикилиб турарди.

— Пашенька. Мен сеникига келдим. Мени қабул қил.

Унинг қора кўзлари синчковлик ва ўтинч билан тикилиб, қуйилиб келган ёшлардан йилтираб турарди. Оқара бошлаган мўйловлари остидан лаби аянчли титрарди.

Прасковья Михайловна қоқсуяк кўксини чангаллаб, анграйганча лол қотган маҳзун нигоҳлари билан тиланчига боққан алпозда беҳуш бўлиб қолди.

— Наҳотки? Бўлиши мумкин эмас! Стёпа! Сергей! Сергей ота!

— Ҳа, мен ўзим, — аста сўзлади Сергей. — Фақат Сергей эмас, Сергей ота ҳам эмас, шармандали гуноҳкор Степан Касатский, маҳв бўлган лаънати гуноҳкор. Қабул қил, менга кўмак бер.

— Наҳотки, бўлиши мумкин эмас, сиз қандай қилиб бу кўйга тушдингиз? Юринг, ичкарига кириг.

Аёл қўлини узатди; роҳиб унинг қўлидан ушламади, аёлнинг орқасидан эргашди.

Бироқ қаерга олиб боради? Хона жуда тор. Унга бошида худди қазноқдек кичкина хонани ажратишди, кейин ана шу омборчани қизига берди. Мана, ҳозир Маша шу ерда ўтириб, гўдагини эмизяпти.

— Мана бу ерга ўтириг, ҳозир, — деди Сергейга ошхонадаги курсини кўрсатиб.

Сергей шу захоти ўтирди ва одати бўйича олдин бир елкасидаги, кейин бу елкасидаги халталарини шахт билан ечди.

— Вой Худойим, вой Худойим, қандай дуч келдик, отагинам! Қандай яхши, яна бирданига...

Сергей жавоб бермади, фақат халталарини тўғрилаб, илжайиб қўйди.

— Маша, биласанми, бу ким?

Прасковья Михайловна қизига пичирлаб, Сергейнинг кимлигини тушунтирди, улар иккаласи қазноқдаги беланчак ва тўшакни бўшатиб, Сергей учун олиб чиқишди.

Прасковья Михайловна Сергийни хужрачага бошлаб кирди.

— Мана шу ерда дам оласиз. Хижолат бўлманг. Мен эса кетишим керак.

— Қаерга?

— Менинг дарсим бор, виждонан айтсам, мусика ўқитаман.

— Мусика, бу — яхши-ку. Фақат бир нарса, Прасковья Михайловна, мен сизникига иш билан келганман. Сиз билан қачон гаплашсам бўлади?

— Бажонидил розиман. Балки оқшомдандир?

— Бўлади, фақат яна бир илтимос: келганим, мен ҳақимда ҳеч кимга айтманг. Мен фақат сизга сиримни очдим. Менинг қаерга кетганимни ҳеч ким билмайди. Шундай бўлсин.

— Эҳ, қизимга айтиб қўйибман.

— Ундан илтимос қилинг, ҳеч кимга оғиз очмасин.

Сергий этигини ечди ва шу зумда бедор кеча, қирқ чақирим пиёда юришдан кейинги чарчоқ билан донг қотиб ухлаб қолди.

* * *

Прасковья Михайловна қайтганда Сергий хужрачада ўтирар ва уни кутарди. Меҳмон тушликка чиқмади, фақат Лукерья келтирган ёвфон ва бўтқа билан тамадди қилди.

— Нега айтган вақтингдан анча олдин келдинг? — деди Сергей. — Энди гаплаш-сак бўладими?

— Қандай бахтлиман, меникига ким ташриф буюрди? Мен дарс ўтмадим. Кейин... Мен ҳузурингизга боришни орзу қилганман, сизга хат ёзганман ва бирданига мана бунақа омадни қаранг.

— Пашенька, марҳамат, ҳозир мен нима гапирсам, уларни худди васиятдек, жон бериш олдидан Раббимнинг қаршисида айтиладиган иқрордек қабул қилгин. Пашенька, мен авлиё эмасман, ҳатто оддий, кўп катори фақир одам ҳам эмасман: мен гуноҳкор, ифлос, қабих, йўлдан озган, тақаббур, мунофиқман, билмадим, булардан ҳам ёмонманми, бироқ энг ёмондан ҳам ёмонман.

Пашенька дастлаб кўзини чакчайтириб қаради; у ишонди. Кейин, тўла ишонгач, кўлини унинг кўлига қўйиб, изтироб билан жилмайганча гапирди:

— Стива, балки сен бироз ошириб юбораётгандирсан?

— Йўқ, Пашенька. Мен дайди, бузуқи, котил, Худодан қайтган ва алдамчиман.

— Вой Худойим! Бу қанақаси бўлди? — деди овози титраб Прасковья Михайловна.

— Аммо яшаш керак. Мен ҳамма нарсани биламан деб ўйлардим, ҳаммага қандай яшашни ўргатардим, афсуски, ҳеч нарсани билмас эканман, сен менга ўргат — сендан ўтиниб сўрайман.

— Сенга нима бўлди, Стива? Сен куляпсан. Нима учун ҳамма менинг устимдан кулади?

— Хўп, майли, мен куляпман; фақат менга айт, қандай яшаяпсан, ҳаётинг қандай ўтди?

— Менми? Мен беҳаловат ҳаёт кечирдим, энди Худо қилмишимга яраша шундай жазолаяптики, шунақа аҳмоқона яшапман, шунақа аҳмоқона...

— Қандай эрга тегдинг? Эринг билан қандай яшадинг?

— Ҳаммаси аҳмоқона бўлган. Тегдим — аёвсиз тарзда севиб қолдим. Отам буни хоҳламаганди. Мен ҳеч нарса билан ҳисоблашмадим, тегдим. Турмушга чиққаним — эримга ёрдамлашмоқчи эдим, кейин эса рашк қилиб уни кўп қийнадим, ўзимни бундан тия олмадим.

— У ичаркан, буни эшитгандим.

— Ҳа, мен уни ҳеч жиловлай олмадим. Унга тазйиқ қилдим. Ичкиликбозлик касаллик-ку. У ўзини ушлай олмасди, ҳозир эсимга тушиб қолди, унга қандай кун бермаганим... Ҳаётимизда даҳшатли воқеалар кўп бўлган.

Аёл тийрак, хотиралардан маҳзун тортган кўзлари билан Касатскийга термилди.

Касатский Пашеньканинг эри қандай дўппослагани ҳақида эшитганларини эслади. Ҳозир унинг озғин, қулоқлари ортини қоплаган чуқур ажинлар бўртиб чиққан, тиришган бўйнини ва сийраклашиб қолган,

оқ оралаган малларанг сочларининг хурпайиб туришини кўриб, ўша тўполонлар қандай кечганини тушунгандек бўлди.

— Кейин икки болам билан ҳеч вақосиз қолиб кетдим.

— Менимча, сизларнинг мулкингиз бор эди...

— Буларнинг ҳаммасини Вася билан сотиб, охиригача... еб бўлгандик. Яшаш керак эди, менинг эса барча бой хотинлар каби қўлимдан ҳеч вақо келмасди. Ҳаммадан ҳам мен ночор, мададсиз эдим. Иложсиз шундай яшадик, болаларимни ўқитдим — ўзим ҳам озроқ сабоқ олдим. Митя тўртинчи синфда касалга чалинди, уни Худо кўп кўрди. Манечка поччаси Ваняни севиб қолди. Нима дейман, Ваня яхши, фақат бахтсиз. У касал.

— Ойижон, — қизи унинг сўзини бўлди. — Мишани олиб туринг, ундан ажрала олмаяпман.

Прасковья Михайловна чўчиб тушди, ўрнидан турди-да, титилиб кетган бошмоғини оёғига илиб, шошиб ташқарига чиқди ва тезда қўлида икки яшар набирасини тутиб кириб келди, бола ўзини орқага ташлар, қўллари билан кампирнинг сочидан ушлашга уринарди.

— Шундай, нимада тўхтагандим? Ҳа, мана, унинг ўша жойда вазифаси яхши эди — намунали раҳбар, бироқ Ваня чидай олмади, истеъфога чиқди.

— Қанақа касал эди?

— Неврастения¹, бу даҳшатли касаллик. Маслаҳатлашдик, бироқ кетиш керак эди, маблағ бўлса йўқ. Барибир умид қиламан, ўтиб кетади. Унда қаттиқ оғриқ йўқ, аммо...

— Лукерья! — эркакнинг заиф, лекин зардали овози эшитилди. — Қачон керак бўлса, бирор ёққа кетган бўлади. Онаси...

— Ҳозир, — яна гапини бўлди Прасковья Михайловна. — У ҳали тушлик қилмади. Биз билан ўтиролмайти.

Аёл чиқиб кетди, ниманидир жойлаштириб, қорайган, озғин қўлларини артганча кириб келди.

— Мана шундай яшаяпман. Ҳамма нарсадан шикоят қиламиз, ҳамма норози, лекин, Худога шукур, набиралар ёқимтой, соғлом, демак, ҳали яшаса бўлади. Ўзим ҳақимда бошқа нима дейишим мумкин?

— Ҳа, ниманинг ҳисобидан кун кўряпсизлар?

— Менинг бироз даромадим бор. Бир вақтлар мусиқадан безор бўлгандим, бироқ энди кунимга яраб турибди.

Аёл кичкина қўлини ўтирган сандалнинг устига қўйди-да, худди машқ қилгандек озғин бармоқлари билан сандални тикирлатиб қўйди.

— Дарс учун қанча тўлашади?

— Бир рубль ҳам тўлашади, эллик тийин ҳам, баъзан ўттиз тийин ҳам. Улар барибир сахий одамлар.

¹ Асаб касаллиги.

— Нима десам экан, ютуқлар борми? — кўзлари билан кулиб сўради Касатский.

Прасковья Михайловна дабдурустдан саволнинг нақадар жиддийлигига ишонмади ва унинг кўзларига савол назари билан тикилди.

— Ютуқлар ҳам топилади. Битта донғи чиққан қиз бор, қассобнинг қизи. Оқила, яхши қиз. Билмадим, тақдири нима бўлади? Ўзимдан қиёс — агар мен тарбияли бўлганимда, отамнинг мавқеидан келиб чиқиб, ўзимга қойим жойдан куёв топган бўлардим. Мен эса ҳеч нарса қилолмадим ва шундай кунларга гирифтор бўлдим.

— Тўғри, тўғри, — деди Касатский бошини эгиб. — Хўш, қандайсиз, Пашенька, черков ҳаётида иштирок этасизми? — сўради Касатский.

— Э, қўйсангиз-чи. Шундай аҳмоқона, шунчаки... Ташлаб қўйганман. Болаларим билан рўза тутаман ва черковда бўламан, баъзан ойлаб бўлмайман. Болаларни юбораман.

— Нима учун ўзингиз бўлмайсиз?

— Агар ростини айтсам, — қизариб кетди аёл, — виждонан айтганда, қизим, набираларим қуршовидан узилиб кетишим кийин, бироқ янгилик ҳам йўқ. Шунчаки эринаман.

— Хўш, уйда ибодат қиласизми?

— Чўқинаман, ибодат ҳам эл қатори. Биламан, бунақаси кетмайди, чинакам ошуфталиқ йўқ, фақат ўзингнинг барча

ярамасликларингни билиб турасан, холос...

— Ҳа, ҳа, шундай, шундай, — худди тасдиқлагандай қувватлади Касатский.

— Ҳозир, ҳозир, — аёл куёвининг чақирғига жавоб берди ва бошидаги рўмолини тўғрилаганча хонадан чиқди.

Бу сафар узоқ вақт қолиб кетди. У қайтганда Касатский олдингидек қўллари билан тиззасига таяниб, бошини қуйи эгганича ўтирарди. Бироқ халталари елкасига илинганди.

Аёл гардишсиз темир чироқ кўтариб кириб келаркан, у чиройли, ҳорғин кўзлари билан тикилиб қолди ва чуқур, янада чуқур нафас олди.

— Мен унга сизнинг кимлигингизни айтмадим, — деб дадил гап бошлади аёл, — фақат мен биладиган дуохон тиланчилардан дедим. Ошхонага кетдик, чой ичамиз.

— Йўқ....

— Ҳўп, мен шу ерга олиб келаман.

— Йўқ, ҳеч нарса керак эмас. Пашенька, сени Худо паноҳида асрасин. Мен кетдим. Агар заррача раҳминг келса, мени кўрганингни ҳеч кимга айтма. Раббим номи билан илтижо қиламан: ҳеч кимга айтма. Сенга раҳмат. Мен оёғингга йиқилиб, қуллуқ қилишим мумкин, бироқ бу, биламан, сени хижолатга қўяман. Раҳмат, Исо Масих ҳурмати, маъзур тут.

— Дуо қилиб туринг.

– Худо ёрлақасин. Исо Масих хурмати, маъзур тут.

У кетмоқчи бўлди, аёл уни чиққани қўймади ва нон, тешик кулча ҳамда ёғ олиб келди. Касатский ҳаммасини олди ва ташқарига чиқди.

Қоронғи тушиб қолганди, икки уйдан ўтгач, аёл унинг қорасини илғамай қолди, фақат итларнинг бир-бирига басма-бас во-вуллашидангина унинг кетиб бораётганини билса бўларди.

* * *

«Тушимнинг таъбири мана шу экан-да. Пашенька мен бўлишим керак бўлган, бироқ бўлолмаган одам. Мен Худо номи билан одамлар учун яшадим, у эса одамлар учун яшаётгандек бўлиб, Худо учун яшаяпти. Ҳа, битта хайрли иш, ҳеч мукофот талаб қилмай, миннатсиз узатилган бир пиёла сув менинг одамларга ўқиган минглаб панд-насиҳатимдан афзал. Бироқ менда Худога хизмат қиламан деган заррача холис хоҳиш бўлганмиди?» – сўради ўзидан ва жавоб қайтарди: «Ҳа, бироқ бунинг ҳаммаси инсон қавмига хос шуҳрат истаги билан ёнди, улғайди. Ким мен сингари шуҳратталаб бўлиб яшаса, унинг учун Худо йўқ. Таассуфки, мен энди Уни излайман».

У худди Пашеньканикига келгандек қишлоқдан-қишлоққа ўтиб, эркак-аёл тилан-

чиларга дуч келиб, улардан йироқлашиб, Исо Масих ҳурмати учун нон ва бошпана сўраб, изғиб юрди. Камдан-кам ҳолларда уни баджаҳл хонимлар, ичиб олган мардумлар қувиб соларди, асосан, кўпчилик уни еб-ичирав, боқар, ҳатто йўл харжи ҳам берарди. Унинг салобатли қиёфаси кўп жойда қўл келарди. Баъзилар ҳатто, бойлар ҳам қашшоқлашибди, деб ўйлаб хурсанд бўларди. Барибир унинг ювошлиги ҳаммасидан устун келарди.

У тез-тез уйлардан Инжилни топиб олиб ўқир, одамлар эса бир вақтнинг ўзида янги ҳамда аллақачон таниш ҳикматларни ундан эшитиб, ҳар қачон ва ҳамма жойда ҳам қуллуқ қилишар, ҳам ҳайрон бўлишарди.

Агар одамларга маслаҳати ёки саводи асқатиб қолса ёки жанжаллашганларни яраштириб қўйса, бундан мағрурланиб кетмас, тама қилмас, чунки бундай ҳислардан узоқлашганди. Шундай қилиб, унда Худо ўзини оз-оздан намоён қила бошлаганди.

Бир сафар икки нафар қари кампир ва аскар билан кетарди. Бир манзилда йўртоқ от қўшилган аравага ўрнашиб олган бой ва бойвучча, от миниб бораётган эркаклар тўдаси уларни тўхтатди. Бойвуччанинг эри қизи билан отда боришар, одатдагидек, бойвучча ва сайёҳ-француз якка от қўшилган икки филдиракли енгил аравада эдилар.

Улар меҳмонга рус халқи учун хурофот бўлган, ишлаш ўрнига у жойдан-бу жойга санғиб юрадиган тиланчиларни кўрсатиш мақсадида дайдиларни тўхтатишган экан.

Улар французчалаб гаплашишар, буларни тушунмайди деб ўйлашарди.

— Сўранг-чи, — деди француз ўз тилида, — уларнинг ибодати Худо даргоҳида қабул бўлишига ўзлари ишонишадими?

Улардан сўрашди. Кампирлар жавоб беришди:

— Худонинг иродаси. Кимники қабул бўлади: оёқ билан кезганникими, қалби билан берилганникими?

Аскардан сўрашди. У ёлғизлигини, бундан бошқа овунчи йўқлигини билдирди. Касатскийнинг кимлигига қизиқишди.

— Худонинг қулиман.

— У нима деди? У жавоб бермаяпти...

— У, мен Худонинг қулиман, деяпти.

— Бу диндорнинг ўғли бўлса керак, битишидан кўриниб турибди, олийнасаб. Сизда майда борми?

Французга майда топиб беришди. У ҳаммага йигирма тийиндан тарқатиб чиқди.

— Айтиб қўйинг, мен уларга шам учун бераётганим йўқ, балки чой ичиб ҳузурлансинлар, — деди у кулиб, — мана, сизга, бобой, — сўз қотди қўлқопли бармоқлари билан Касатскийнинг елкасидан туртиб.

— Худо ёрлақасин, — деди Касатский телпагини киймай, тақир бошини пастга эгиб.

Касатский учун бу учрашув жуда қувончли бўлди, негаки одамларнинг муносабатидан жирканиб, шунга жавобан беҳуда, енгил бир иш қилди — йигирма тийинни олди-да, уни киприк қоқмай ҳамроҳига, кўр гадойга берди. Унга одамларнинг марҳамати қанчалик аҳамиятсиз туюлса, у Худони шунчалар кучли ҳис қила бошлаганди.

* * *

Касатский саккиз ой сарсон-саргардонликда кезинди, тўққизинчи ойда губерния шаҳарчасида уни тиланчилар билан тунаб ётган жойида ушладилар ва паспортсизлар қаторида қисмга олиб кетдилар. У билетинг қаерда, кимсан, деган сўроқларга, билетим йўқ, ўзим Худонинг қулиман, деб жавоб берди. Уни саёқлар сафига қўшдилар ва суд қилиб, Сибирга жўнатдилар.

Сибирда бир бой одам ижарага олган ҳовлига ўрнашди ва ҳозир шу ерда яшайпти. У хўжайиннинг полизида ишлайди, болаларни ўқитади, касалларни даволайди.

МУНДАРИЖА

Олмос қирралардаги жилва.....	3
Бечора Иван Ильич.....	9
Сергий ота	109

Адабий-бадний нашр

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

ИККИ ҚИССА

Рус тилидан **Х. Сатторий** таржимаси

Мухаррирлар: *И. Аҳмедов, С. Саидмуродов*

Рассом *Б. Зуфаров*

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Кичик муҳаррир *Г. Ералиева*

Мусаххих *З. Қудратов*

Компьютерда тайёрловчи *Б. Душанова*

Нашриёт лицензияси АИ № 158.14.08.2009.

Босишга 2018 йил 2 мартда рухсат этилди.

Бичими 84×100^{1/32}. Офсет қоғози.

«Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида
офсет усулида босилди. Шартли босма табағи 9,36.

Нашр табағи 6,51. Адади 3000 нусха.

Буюртма № 17-143.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи 100011.

Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: iptd-uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Толстой, Лев.

Т64 Икки қисса. Рус тилидан Ҳаким Сатторий таржимаси – Тошкент, «O‘zbekiston» НМИУ, 2018 – 192 бет.

ISBN 978-9943-28-988-8

УЎК: 821.161.1-3
КБК 84(2Рос-Рус)1